
TÁJÉKOZÓDÁS

DESSEWFFY TIBOR

Út a szolgaságtól – a Nagy Bukáshoz¹

A múltba forduló megértés, a történetírás nem visszajára fordított futurológia, ahol kedvünkre képzeleghetünk a megtörtént események mikéntjéről. Van „tudatunktól független” történelem, és vannak objektív történések, de „ami egyszer megtörtént, az a nyomtatott emlékfelhalmozás részévé válik. Az események elsöprő és zavarba ejtő láncolata, melyet alkotói és vesztese átélnek, így válik dologgá s kap nevet... Miként az alaktalan sziklát kerek kavicsá koptatják a tenger hullámai, a tapasztalat úgy alakul fogalomná a nyomtatott szavak millióitól, így lesz belőle végül is »modell«” (Benedict 1981).

E papírlapokra húzódott tudás kettős életű, mert az időnek és térnek két metszetéről tudósít. Miközben elsődleges tárgyáról, a vizsgált korról beszél, egyidejűleg feltárulkozik, és önmagát, a kimondás kontextusát is megmutatja a kívülállónak. A saját közegére, az alkotás pillanatára visszavetített narratíva bemutatja a diskurzus uralmáért folytatott harcot (Foucault 1980). A jelenkori társadalomtudományok nagy felindulásainak ez a felismerés jelenti közös forrásvidékét.

Ennek az írásnak a tárgya ezerszer megírt történet, amely már jó ideje a kollektív emlékezet része: a kommunizmus, a sztálinizmus időszaka. A nyájas olvasó itt talán riadtan hátrahőköl, s okkal kérdezi: Még mindig? Már megint? Ugyan mi értelme van ma a kommunizmus mibenlétén rágódni? Mielőtt megpróbálnék erre választ adni, felhívnám a figyelmet, hogy e kérdések mögött egy alapvető, valójában az alapvető kérdés húzódik meg, nevezetesen: mi értelme van ma Kelet-Európáról egyetemesen gondolkodni.

Először Peter L. Bergerre hivatkozom, aki a kelet-európai tapasztalatokkal kapcsolatban egyfajta minimálprogramot állított fel, rámutatva az egyik nem túl ambiciózus, de mindenképp helytálló alkalmazásra. „A szovjet birodalom összeomlása és a szocializmus világ-

méretű válsága hatalmas kihívást jelent a modernitás szociológiai értelmezése számára. És nemcsak a baloldali szociológusokat éri váratlanul, a többiek sem látták előre a bekövetkező fejleményeket. Amire szükség van, az a modern társadalom gazdasági, politikai és társadalmi intézményei közötti kapcsolat teljes újragondolása. Eszembe jut a régi szellemesség, amelyet néha még olvashatunk a barátságos sarki üzletekben kiakasztott táblán: »Ha másra nem vagy is jó, még mindig lehetsz rossz példa.« A szociológiai elméletek szempontjából a »rossz« példák éppolyan hasznosak, mint a »jók« (Berger 1993: 359).

Vagyis a globalizálódó késő modernitás egészének megértése nem lehetséges, ha e modernizáció folyamatának kevésbé sikerült szakaszairól nem veszünk tudomást. Nem a kelet-európai országoknak tett kegyes gesztus lenne a Nyugat odaforduló figyelme, hanem fontos lépés ahhoz, hogy önmagát megértse.

Másodszor, ha figyelembe vesszük az emlékefelhalmozás kettős jellegéről mondottakat, a Kelet-Európával foglalkozó tudományos üzem működésének tanulmányozása igencsak tanulságos lehet. Hiszen e kutatások a huszadik század nagy mítoszgyártó masinériájának, a tudománynak a részét jelentették.

Igy hát ez a tanulmány nem egyszerűen az obligát „Az irodalom áttekintése”, és nem a szovjetológiai kutatások eredményeinek felsorolására, tipizálására és besorolására vállalkozik, hanem a szovjetológiai irodalom kontextualizálására, azoknak a körülményeknek a számbavételére, amelyek a Kelet-Európára vonatkozó tudást meghatározták. Úgy vélem, ezek legalább annyi tanulságot tartogatnak a Nyugatot illetően, mint amennyit e kutatások Kelet-Európáról feltártak.

Ha elfogadjuk is, hogy a kelet-európai tapasztalat általános értelemben fontos lehet, ez még nem válasz az első kérdésre: mi szükség van ma a sztálinizmus, a totalitarizmus újragondolására? Kétségtelen, a társadalomtudományok önkritikus érdeklődésének középpontjában jelenleg az összeomlás áll. Hogy csak néhány kiragadott példát említsünk: A kommunizmus összeomlása „egyidejűleg a kommunizmussal foglalkozó tudományok összeomlását is jelentette” (Bauman 1992: 176). „A politikatudomány lehangoló kudarca...” (Przeñorski 1991: 9). „A nyugati szovjetológia, amelyet oly kitaróan tápláltak az elmúlt néhány évtizedben, semmit nem tett, hogy felkészítsen minket a változásokra” (Z [Martin Malia] 1990: 297). Az önvizsgálat során, mely gyakran a rivális irányzatokra vonatkozó vádbeszédbe csap át, *ultima ratió*ként az összeomlás előrejelzésének hiánya jelenik meg. Két okból is meglepő, hogy a vita e kérdés körül összpontosul. Egyrészt a tudomány a kommunista világ történéseinek előrejelzésében soha nem volt különösebben sikeres. Nem látták előre a cár bukását, a bolsevik forradalom győzelmét, Sztálin hatalomra kerülését, Tito kiátkozását, majd visszafogadását, Hruscsov felemelkedését és bukását, az 1956-os forradalmat vagy az 1968-as reformokat. Ezek a példák a szabályt jelentik, nem pedig az erősítő kivételt.

Ugyanakkor mindez nem csak a szovjetológia sajátossága volt. Alfred G. Meyer, a szovjetológia egyik élő klasszikusa így írt: „Hadd szögezzem le, hogy más területekkel foglalkozó kollégáink előrejelzéseinek találati aránya sem jobb. Ami az elmúlt húsz évben történt a Fülöp-szigeteken, Iránban, Chilében, Spanyolországban vagy Portugáliában, egyaránt meglepte a specialistákat. De említhetnénk a második világháború utáni dekolonizáció sebességét, a peresztrojka hatásait Afrikában, az Egyesült Államok világhatalmi pozíciójának gyors hanyatlását, vagy a Ronald Reagan-jelenséget” (Meyer 1993: 175).

Nézetem szerint az előrejelzés elmaradásáról folytatott vita félreviszi a gondolkodást. Mivel a tudományfilozófiában eldöntetlen az, hogy mennyiben feladata a társadalomtudománynak az előrejelzés, azt javaslom, fordítsuk meg a kérdést. Ahelyett, hogy azon gondolkoznánk, ki látta előre, próbáljuk meg azt vizsgálni, ki mit látott és miért éppen azt. Ha elfogadjuk ezt a javaslatot, akkor a sztálinizmus újragondolása különös intellektuális aktualitást nyer.² Ugyanis bármilyen nagy az 1956 utáni időszakra vonatkozó irodalom szórása, azaz a legkülönbébb narratívákkal találkozhatunk, a sztálinizmus megítélése viszonylag egyöntetű. Ez még azokra is vonatkozik, akik a brezsnyevi időszakot plurális, állampolgári részvételen alapuló államnak akarják látni és láttatni. Éppen ezért azt javaslom, lépünk vissza ahhoz a ponthoz, mely oly megingathatatlanak tűnik a távolból, a sziklához, amelyre a történetírás a Gonosz Egyházának egész történetét alapozta. Elengedhetetlen, hogy visszanyúljunk e gyökökhez, ahhoz a kvázikonszenzushoz, amely a sztálinizmus körül kialakult, és új oldalról, a kognitív folyamatok felől gondoljuk végig. Anthony Giddens 1987-ben az értelmiség általános véleményét közvetítette, azt állítva, hogy „Friedrich totalitarizmus-fogalmát ell kell fogadnunk, mivel helyénvaló és hasznos” (Giddens 1987: 301). Az igazi kérdés tehát nem az, hogy Hruscsov, Brezsnyev vagy Gorbacsov alatt mennyire lazult fel a totalitárius rendszer, hanem az, hogy valójában milyenek is voltak a totalitarizmusnak címkézett társadalmak. Az alábbiakban olyan történetet próbálok megfogalmazni, amely bizonyosan nem illik bele a tudományos közéletben a sztálini korszak körül kialakult konszenzusba. A társadalomtudományok valódi csődje ugyanis nem az előrejelzések elmulasztásával következik be, hanem akkor, amikor úgy írunk narratívákat, hogy az oda nem illő részleteket eltüntetjük, vagy a hiányzó elemeket egyszerűen odafirkantjuk, hogy megjelenjen a nekünk tetsző képlet. A történetírás – és ebben az értelemben minden intellektuális ambíciókat tápláló írás annak minősül – épp elég szelektív, ha úgy tetszik, önkényes ahhoz, hogy legalább ezt a hibát ne kövessük el.

Ugy tűnik, a szovjetológia jelenlegi helyzetére jellemző önkritikai felbuzdulásokban és sístergő vitákban van egy közös nevező, amelyben mindenki egyetért: a szovjetológia eltévelyedésének nagyrészt az az oka, hogy elszakadt a társadalomtudományok főáramától. A szovjetológia elbitangolt bárány, s ha majd visszatalál a társadalomtudományok békésen legelésző nyájába, gyapja újra tiszta lesz és sely-

mes ragyogású. Fleron és Hoffman így írnak erről figyelemre méltó önkritikus tanulmányukban: „[a szovjetológia] a második világháború vége óta hajlik arra, hogy izolálja magát a társadalomtudományok főáramától. A szovjetológia elválása az általános filozófiai, episztemológiai és metodológiai problémáktól nagyban csökkentette közös (szakmai) képességünket, hogy teoretikusan releváns kérdéseket tegyünk fel” (Fleron–Hoffmann 1993: 372). Ezzel szemben a tézis, amit az alábbiakban bizonyítani igyekszem, épp ellentétes ezzel az általános vélekedéssel. Azt állítom, hogy a szovjetológia nemhogy eltávolodott, de valójában szorosan kötődött a társadalomtudományok főáramához. E kérdés jelentősége túlmegy a tudománytörténeti pontosságon. Hiszen ha sikerül bizonyítanom, hogy mindig is erős volt a kapcsolat, akkor a szovjetológia megújulásának lehetőségét éppen nem a beolvadásban kell keresni. Másrészt – és ezt még fontosabbnak érzem –, ha igazolni tudjuk a fenti állítást, akkor a szovjetológia története tanulságokat tartogathat a társadalomtudományok egésze számára is. Meglehet, több mint véletlen egybeesés az, hogy mostanában a szociológián belül is (újra) felerősödnek az önkritikus hangok. A *Sociological Theory*, az optimista pragmatizmust megtestesítő American Sociological Association hivatalos lapja például az alábbi kezdősorokkal lepte meg új folyamatában a gyanútlan olvasót: „A szociológiai elmélet eltévelygett. Elvesztette társadalmi és intellektuális jelentőségének nagy részét; eltávolodott azoktól a konfliktusoktól és nyilvános vitáktól, amelyek korábban táplálták; befelé fordult, és hivatkozási kerete nagyobbrészt bezárult” (Seidman 1991: 131).

A szovjetológia így olyan esettanulmány tárgyává válhat, amely a jelenlegi nyugati társadalomtudomány mély válságának bemutatására is szolgál. A szovjetológiai percepció és elemzés bukásának okait nem lehet megfejteni, ha izoláltan, a tudományos mező egészéből kiszakítva vizsgáljuk.

Az alábbiakban a szovjetológiát a domináns szociológiai paradigma és intézményi rendszer fényében próbálom interpretálni. Amellett, hogy, szociológus lévén, e szakma történetét ismerem leginkább, a választást az a sikertörténet is indokolja, amelyet a diszciplína győzelmes menetelése és a társadalomtudományokon belül kiemelt szerepe jellemzett 1945 után. Ez akkor is igaz, ha figyelembe vesszük, hogy a szovjetológián belül maguk a szociológusok soha nem voltak túlsúlyban.³

Be kell vallanom, az imént kegyes csalást követtem el, azt állítva, hogy a sztálinizmus megítélése egybehangzó. Igaz ugyan, hogy az értelmiségi köztudatban szinte egyöntetű a konszenzus, de a szakértő specialisták között elkeseredett vita dűl a témával kapcsolatban. Mielőtt továbblépnénk, lássuk, kik a vita résztvevői.⁴ Az egyszerűség kedvéért azt javaslom, fogadjuk el a diskurzus meghatározására és felosztására a közkeletű, bár sokak által vitatott tipizációt, vagyis az alábbiakban totalitarizmus-iskoláról és revizionizmusról beszélünk.

Valójában mindkettő elkülönült világképet képvisel, melyeket a következőképpen lehetne összefoglalni.

A totalitarizmus teoretikus vezérszólámát Friedrich és Brzezinski *Totalitárius diktatúra és önkényuralom* című, 1956-ban megjelent munkájukban kanonizálták. Az iskola egészének ethosza tükröződik a klasszikus definícióban, mely a fasizmussal való strukturális hasonlóságot hangsúlyozta. A definíció az alábbi pontokat tartalmazza: hivatalos, mindent átfogó ideológia; tömegpárt diktatórikus vezetővel; rendőrségi ellenőrzés az információ és a kultúra felett; a gazdaság központi felügyelete. A totalitárius freskó egy machiavellisztikus kisebbséget ábrázol, amely hatalomra jutása után elnyomja és manipulálja a többséget, terrorisztikus eszközökkel akadályozva meg, hogy a rendszer ellen forduljon. Egymástól élesen elváló és egymással szemben álló állam és társadalom jellemzi, ahol az állam élén álló diktátor a kezében összpontosuló hatalmas eszközök segítségével teljességgel kontrollálja az alávetett társadalmat. Az uralom gyakorlásának eszközei közül döntő jelentőségű a terror alkalmazásáért felelős titkosrendőrség és a tömegmanipuláció. A totalitárius állam egy mozdulatlan, szörnyű, monolit Leviathán.

A totalitarizmusra azóta más definíciók is születtek⁵, és a fentit is módosították a szerzők a későbbi kiadásokban, de a totalitarizmus-iskola szempontjából ezt a képet tekinthetjük alapvetőnek. Ez a megközelítés tükröződik a szovjetológiai irodalom túlnyomó részében, akkor is, amikor konkrét kérdésekről (iskoláról, vallásról, társadalmi mobilitásról stb.) van szó.

Mindez elfogadható mint a politikai rendszer absztrakt modellje, ám egy létező társadalom viszonyrendszerének bonyolultságát nem képes megragadni. Amint azt Frederick Fleron (1969) helyesen megállapította, valójában a totalitarizmus nem modell, nem szindróma, sokkal inkább ideáltípus. A megértést segítheti, de az empirikus világ leírására nem alkalmas.

A revizionista irodalom nehezebben foglalható össze néhány mondatban. Míg a totalitarizmus-iskola képviselői főként politológusok, a revizionisták leginkább társadalomtörténészként határozták meg magukat. Bár a revizionisták a szovjetológia egészén belül kisebbségben vannak, a totalitarizmus kritikája korántsem új keletű. Nem feladatunk most eldönteni, hogy a revizionisták két, három vagy öt hullámáról beszélhetünk (Fitzpatrick 1986; Getty 1987; Hough 1987). Tény az, hogy a hatvanas évek végétől a totalitárius modellt állandó támadások érik. A revizionisták – jobbra egy fiatalabb nemzedék tagjai – hajlanak arra, hogy ne a Gonosz Birodalmának téziséét hajtogassák, hanem a hozzáférhető tények alapján próbálják megérteni kutatásuk tárgyát. Bár a revizionisták esetében nincs átfogó, mindent leíró modell, közös nevezőnek a sztálini modernizáció eredményeinek elismerése tekinthető (Malia 1993).

A gyökeresen eltérő kutatói attitűd szinte minden lehetséges témában megalkotta a maga párharcait, konfliktusait a két iskola képviselői között, legyen szó akár az 1917-es forradalomról, a harmincas

évek társadalmi mobilitásáról vagy a hatalmi struktúra felépítéséről. A két iskola közötti interpretációs–narratív szakadék élesen megmutatkozik azokban az esetekben, amikor ugyanazzal az adatbázissal dolgozva jutnak ellentmondó következtetésekhez, mint például a szmolenszki archívum esetében.⁶ Am a totalitarizmus-iskolával szembeni önmeghatározás fogalmi kalodát is jelent a revizionisták számára. Ennek a diszkurzív bezártságnak extrém példájára nemrégiben Fukuyama utalt: „Hough már a hatvanas évek végén, a szovjet előjáróságokról szóló tanulmányában észrevette, hogy a szovjet politikai rendszer nem úgy viselkedik, ahogy azt a totalitárius modell előírja. Am mindebből nem azt szűrte le, hogy a totalitarizmus fokozatosan erodálódik és egy napon talán megdől vagy összeomlik, hanem arra a következtetésre jutott, hogy a demokratizálódás már megtörtént a brezsnyevi Szovjetunióban: »... a szovjet vezetés jóvoltából a Szovjetunió majdhogynem közelebb áll az amerikai politikatudomány pluralista modelljének szelleméhez, mint az Egyesült Államok.»⁷

Ez a szélsőséges álláspont újra és újra felbukkan a jelenlegi vitákban. Többnyire a totalitarizmus-generáció képviselői idézik szörnyülködve, mint a revizionisták elfajzottságának kétségbevonhatatlan bizonyítékát. Számunkra itt most nem az állítás tartalmi megítélése a fontos, hanem az, hogy még egy ilyen, végtelenen revizionista vélemény is a totalitarizmus-iskolával folytatott bujtatott dialógus terméke volt.

A témaválasztást, a módszertani megfontolásokat egyaránt meghatározza a korábbi nemzedék igénye, így a revizionisták, ha negatív lenyomatában is, de követik a totalitarizmus diskurzusát. Revizionistának lenni végül is annyit jelent, mint revízió alá venni, felülvizsgálni valamit, nem pedig új diskurzus létrehozását.

Nem szándékozom e vitában részt venni. Céлом inkább az, hogy kontextualizáljam a szovjetológia eredményeit. Nem egy konspiráció után nyomozok, nem számítok új földrészek felfedezésére az intellektuális térképen. De úgy vélem, a társadalmi-politikai környezet, az intézményi struktúra és az intellektuális közeg áttekintésével megérthetjük a szociológiai kutatások és irodalom, e sajátos „emlékfelhalmozás” strukturális meghatározottságát és kulturális beágyazottságát. Korlátait felismerve, egyúttal újabb megközelítések lehetőségeit jelöljük ki. Vagyis nem azt akarom vizsgálni ebben az írásban, mit állított a szovjetológia első nagy hulláma (mely, mint láttuk, még a mai napig meghatározó), hanem azt, hogy miért azt a narratívát komponálta meg, amelyet még ismerhettünk.

Először megkísérlem érzékeltetni a kognitív-információs közeget, amelyben a kommunizmusról való amerikai gondolkodás fogant. Ezt követően a második világháború egyik intézményi oldalát mutatom be, mely döntő jelentőségű volt a társadalomtudományokra nézve. A harmadik részben a Harvard Universitynek, a háború utáni szociológia és szovjetológia intézményi főszereplőjének példáján demonstrálok a végbemenő változásokat. Az intézményi és ideológiai elemzést átszövi és illusztrálja két eltérő intellektuális portré: Pitirim Sorokin

és Talcott Parsons karrierje, szembenállása és eltérő világlátása segít megrajzolni annak a diszkurzív térnek a határait, mely meghatározta a szovjetológiát. Végül Alfred Schütz és Parsons levelezését felhasználva szeretném feltárni azokat az intellektuális-episztemológiai korlátokat, amelyek a mai napig kordában tartják – a szociológusok nagy többsége mellett – a szovjetológusokat is.

KOGNITÍV VÁKUUM

A kommunizmusra vonatkozó tudás előzményeinek feltárására itt nem vállalkozhatok. A különböző kommunisztikus mozgalmak és ideológiák elemzése helyett mindössze egy földhözragadt állítást szeretnék illusztrálni, ez pedig az lenne, hogy az Oroszországról alkotott nyugati elképzelések tradicionálisan felületesek.

Jóllehet a tizenhetedik századtól kezdve nem számítottak kivételesnek az Oroszországról szóló tudósítások, az oroszországi utazások csak a Nagy Péter-i reformok után váltak viszonylag gyakorivá. E beszámolókat az 1880-as években követték az első tudományos leírások. A tizenkilencedik század végének nagy történetírási hullámából az Oroszországot taglaló munkák sem maradtak ki. Mackenzie Wallace *Russia* (1877), Ramboud *Histoire de Russia* (1878) és Brueckner *Kulturhistorische Studien* (1878) című művei voltak az első komolyabb munkák.

Ennek ellenére mindaz, amit a 19. század végén a Nyugat Oroszországról tudott, nem összehasonlítható az európai országokra vonatkozó ismeretekkel. Oroszország nem szerepelt az angolszász világ mentális térképén (Böröcz 1992). Az első kortárs oroszországi eseményekkel foglalkozó újság, a *Russian Review* 1912-ben jelent meg Liverpoolban. Nem éréktelen megjegyezni, hogy a nagyhatalmi politika már ekkor jelentősen befolyásolta a tudományos fejlődést. Otto Hoetzch professzor a világháború előestéjén a Birodalmi Külügyminisztériumhoz intézett memorandumában épp a brit előny-szerzésre hivatkozva javasolta az Oroszországgal foglalkozó kutatók fokozott támogatását. (Laqueur 1967: 3–15).

Ez az előny azonban relatív volt. Mindent összevetve, igazat adhatunk Bernard Paresnak, a *Russian Review* alapítójának, aki az angol Oroszországgal kapcsolatos mérhetetlen tudatlanságáról panaszkodott.

Az alapos ismeretek és megalapozott tudás hiánya drámaian mutatkozott meg abban, ahogy az 1917-es forradalmakra reagáltak. Még a mérvadó lapok is hajmeresztő értékelésekkel álltak elő. „A New York Times – hogy csak néhány kiragadott példát vegyünk – 1918. február 20-án Londonon keresztül Finnországból jelentette, hogy Lenin elmenekült. Pár nappal később arról tudósított, hogy Lenint elűzték. Ugyanabban az évben június 29-én az újság szerint a bolsevik vezetők ismét elmenekültek a fővárosból. Az augusztus 12-ei szám főcíme a következőket hirdette: *Lenin feltehetőleg Berlinben keres mene-*

déket. Trockijjal együtt készülnek elhagyni az országot, mivel a vörös rezsím ingadozik. A következő napon: A vörös vezetők menekülőben. Elérték Kronstadtot. Az egész bolsevik kormány szökésben Moszkvából. Augusztus 15-én még egy hír érkezett menekülésükről. Az október 26-ai jelentés szerint Lenin börtönbe került. December 9-én: A vörös vezetők Svédországba készülnek szökni. Egy héttel később: Lenin feladja. 1919. január 9-én: Lenint letartóztatták, Trockij diktátor. Egy héttel később a hírek szerint Lenin elérte Barcelonát. Május 28-án a Politbüro ismét menekülőben volt, és ez így ment tovább egy darabig (Laqueur 1967: 9–10).

Meglehetősen igazságtalan lenne mai tudásunkkal a történelmi élelétást és pontosságot számon kérni a médián. Amint láttuk, Oroszország korábban sem állt a történelmi kutatások középpontjában, és a forradalmakat követő időszak épp elég anarchikus volt ahhoz, hogy a legkülönbözőbb, mai szemmel akár teljesen abszurd értelmezések táptalaja legyen.⁸ A Nyugat nem volt képes pontos elemzést adni, hiszen pontos információkkal sem rendelkezett.

A Nyugat vagy a nyugati percepció olyan metafora, amelyet ez esetben nem használhatunk differenciátlanul. Legalább öt, egymást átfedő, mégis eltérő szabályok szerint szerveződő diszkurzív területet kell megkülönböztetnünk a szovjet rezsím nyugati percepcióján belül: a közvéleményét, a baloldali értelmiségi, a diplomáciai-kormányzati, az üzleti és a tudományos diskurzusét.

A közvélemény rövid, szinte elhanyagolható affér után – amikor örömmel üdvözölte a februári forradalmat mint demokratikus és németellenes felkelést – masszívan szovjetellenes maradt. Ez persze elég logikus, ha arra gondolunk, hogy a Szovjetunió milyen militáns propagandát folytatott nem pusztán a kapitalista államok imperializmusa, de az amerikai társadalom olyan alapértékei ellen is, mint a vallás, a család vagy a szabad vállalkozás.

A baloldali értelmiség számára a Szovjetunió – mint a létező rossz antitézise – a kapitalizmuskritika kiépítéséhez jelentett argumentációt. Ez a szimpátiává formált tagadás ahhoz vezetett, hogy sokan – különösen az egyetemeken – beléptek a kommunista pártba. „Jóllehet a kommunisták mindig viszonylag kis csoportot alkottak a campusokban és azokon kívül, a mozgalomban nagyon sokan megfordultak, különösen az 1930-as években, majd a második világháború alatt, amikor Amerika és Oroszország szövetségre léptek. A becslések szerint ez nem kevesebb mint hétszázötvenezer embert érintett” (Lipset 1992: 181).

Állami-kormányzati szinten az Egyesült Államok a teljes izoláció taktikáját választotta, s 1933-ig nem ismerte el a szovjet kormányt. Az amerikai vezetés úgy vélte, hogy az istentelen ideológiát hirdető szovjet állam nem sérti közvetlen érdekeit, így megengedheti magának, hogy megmaradjon kívülállónak, annál is inkább, mert ez általános Európa-politikájának is megfelelt.

Az üzleti diskurzus nyilván nem rajongott a tőke- és vállalkozásellenes szovjet retorikáért, de a profit reményében mindig is szorgal-

mázta a kapcsolatokat, amelyek hullámzóan ugyan, de – a szovjet fél számára jelentős mértékben – mindvégig megmaradtak. Már a Lenin által kiadott első koncessziók kedvezményezettjei amerikaiak voltak. 1930-ban például „az Egyesült Államok minden más országnál többet exportált a Szovjetunióba, a szovjet beszerzések 25 százalékát szolgáltatta” (Filane 1967: 235).

A tudományos kutatásokban ezzel szemben alig kapott szerepet a szovjet rendszer tanulmányozása. Példaképp megemlíthető, hogy 1945-ig nem volt a szovjet vagy a kelet-európai területnek saját tudományos folyóirata. Nyilván nem véletlenül. Az előzőekben elegánsan elkülönített öt diszkurzív mező ugyanis erőteljesen befolyásolta egymást. Rooseveltnél például a Szovjetunió 1933-as hivatalos elismerése előtt óriási médiakampányba kellett kezdenie, hogy megváltoztassa a közvéleményt és elfogadtassa ezt a lépést. Ennek során az üzleti érvrendszert hangosították fel, az elismerés nyomán megnyílt új piacot úgy mutatták be, mint a gazdasági válság megoldását.

Az előbbiekkal összefüggésben itt egy fontos pontra kell felhívni a figyelmet. A forradalom után sem zárta el a Szovjetuniót vasfüggöny a világtól. „1929-ben körülbelül kétezeröt száz amerikai látogatott a Szovjetunióba. 1930-ban a látogatók száma megkétszereződött, egy évvel később pedig feltehetően elérte a tízezret.” „1931-ben több mint ezer amerikai szakember dolgozott a szovjeteknek. 1933-ban hatszáz mérnök dolgozott csak az autó- és traktorgyárakban” (Filane 1967: 241, 221).

Arra kell felfigyelnünk, hogy az akadémiai ignorációnak nem a kutatási tárgy elzártsága volt az oka, hanem az, hogy az akadémiai diskurzus a közvélemény által meghatározott kormányzati izoláció taktikájához alkalmazkodott. Érdemes megjegyeznünk a jelenséget, mert ezzel a konfigurációval a későbbiekben is fogunk találkozni.⁹

Azonban helytelen lenne megfeledkeznünk a másik oldalról, a szovjet rezsim manipulatív manővereiről. A külföldi munkások, mérnökök, szakszervezeti küldöttségek, a turistacsoportok, a néhány ott kutató tudós szigorú hierarchiába szerveződött, melynek csúcsán a „meghívott baráti értelmiség” állt. A piramisban betöltött pozícióknak megfelelően nőtt vagy csökkent a szovjet vendéglátók figyelme és a Potemkin-falvak felhúzására fordított erőfeszítése. Az úgynevezett véleményformáló értelmiséget kiemelt fontossággal kezelték.¹⁰

Sokan voltak, akiket a színháték megtévesztett, vagy éppen hozzásegített ahhoz, hogy azt lássák, amit látni akartak. „A sztár persze Sidney és Beatrice Webb volt, a nyugati társadalomtudomány nagy öregjei, a Fabianus Társaság vezetői, a London School of Economics alapítói” (Conquest 1993: 91). Webbék *Soviet Communism: a New Civilization* című munkájára azért érdemes utalni, mert ez lett a könyv, a Szovjetunióval foglalkozó szimpatizáns irodalom legismertebb darabja. És ha voltak is, akiket nem tévesztett meg a körülöttük gerjesztett parádé, mint Gide és Koestler, a Szovjetunióról alkotott kép

az intellektuális köztudatban legalábbis ellentmondásos volt, és igen csak megalapozatlan.¹¹

Összefoglalva tehát: érdektelenség és izoláció az egyik oldalon, megtévesztés és manipuláció a másikon.

Nem túlzás Alex Inkeles véleménye: „...az Egyesült Államok belépett a háborúba. Szovjet-Oroszország a szövetségünk volt. És mi jóformán semmit sem tudunk a szövetségünkről” (Inkeles 1968: VIII). Azt, hogy ez a tudás valóban a legelemibb szinten is hiányzott, az American Council of Learned Societies ismerte fel: a Pearl Harbor-i támadást követően intenzív nyelvi kurzusokat indított több egyetemen is, amelyeken az orosz oktatást kiemelten kezelték. A szovjetológia első generációinak számos tagja ezeken a kurzusokon tanult meg oroszul.

Most egy rövid időre el kell szakadnunk a Szovjetuniótól, és meg kell vizsgálnunk azokat a változásokat a társadalomtudományokon belül, amelyeket a világháború hozott.

A FORRÓ HÁBORÚ

A második világháború a társadalomtudományok szempontjából a politikai adminisztráció és a társadalomtudósok nagy csoportjának egymásra találását jelentette. Ezt a kapcsolatot érdemes közelebbről megvizsgálni. Nemcsak azért, mert a társadalomtudományok fontos, nagyrészt megíratlan fejezete, hanem azért is, mert mind intézményileg, mind módszertanilag nagymértékben meghatározta a szovjetológiai diskurzust. Sőt, olyan fordulópontot jelentett a társadalomtudományok egészében, amelynek hatásai még ma is dominánsak.

A társadalomtudományok széles körű felhasználására csak a második világháború alatt került sor.¹² Ez egyben a humán értelmiség és a hatalom viszonyának új fejezetét is jelentette. Úgy vélem, Zygmunt Bauman helyesen látja értelmiség és hatalom viszonyának dinamikáját a késői modernitásban, amikor arról beszél, hogy a diskurzust korábban alakító, a határait meghúzni képes, „legiszlátor” (törvényhozó) értelmiség elveszti befolyását, midőn a hatalom már nincs rászorulva az általa nyújtott legitimációra. Az új interpretátor szerepébe az kényszeríti, hogy a piac csábítása elegendő legitimációval szolgál a politikai hatalom számára. E főszabály alól két kivételt is találhatunk.

Az egyik természetesen maga a kommunizmus, jóllehet ez inkább illusztrálja a tézist, mintsem ellentmond neki. Mindenesetre a humán értelmiség egy csoportjának útja, mint azt Konrád és Szelényi találóan megfogalmazta, valóban a *hatalomhoz* vezet, nem pedig attól el. Annak ellenére, hogy a kommunizmus esetében legitim hatalomról csak a formális, weberi értelemben beszélhetünk, fontos, hogy belásuk, a kommunizmus társadalmi kísérlete során az értelmiségi elit nem követte a főtrendben leírt mozgást.

A másik kivétel sem kivétel tulajdonképpen, hanem az értelmiség egy részének reakciója a főtételben megfogalmazottakra. Habár a piac csábítása biztosítja az uralom legitimitását a modern kapitalista társadalmakban, az értelmiség egyes csoportjai sikeresen kapcsolódnak vissza a politikai hatalomba. Ennek során új szerepet alakítanak ki: a társadalomtudós szakértőét. Ez a csoport újra elsajátítja a tradicionális funkciót: a politikai döntésekhez szükséges legitimitáció biztosítását a tudomány terminusaiban. Ebben a folyamatban a szociológia egyes területei igazi húzóágazattá, főszereplővé válnak.

A fentieket szem előtt tartva kell értelmeznünk a társadalomtudományok (és társadalomtudósok) alkalmazását a háború során¹³, amelynek funkcionálisan két formáját különíthetjük el: információk gyűjtése és elemzések készítése a belső, elérhető vizsgálati témákról (megszállt területek, ellenséges államok). Az alábbiakban nem törekszem a társadalomtudományok háborús felhasználását a maga egészében leírni, katalogizálni, még ha érdekes feladatnak tartanám is. Inkább a funkciók két legjelentősebb szervezetét, az ott folyó szociológusi munkálkodást próbálom bemutatni.

A Research Branch of the Information and Education Division of the War Department (kb. a Hadügyminisztérium Információs és Oktatási Osztályának Kutatócsoportja) megalakításánál döntő szerepet játszott a szociológiai survey (kérdőíves) módszerek korábbi marketing alkalmazása révén nyert presztízs.¹⁴ A hadsereg hangulatának szondázása ezekkel az eszközökkel eleinte nem volt magától értetődő. „Azokat a korábbi erőfeszítéseket, hogy a hadseregen belül ilyen szervezetet állítsanak fel, a hadügyminiszter egyik rendelkezése hiúsította meg, amely szerint: »A mi hadseregünknek egységes egészet kell alkotnia..., a névtelen véleményezés vagy kritika, akár jó, akár rossz, destruktív hatást gyakorol egy olyan katonai szervezetben, ahol alapvető a minden egyes embertől elvárt felelősség... Az Egyesült Államok Hadseregének tagjai körében nem folytatható közvélemény-kutatás.«¹⁵

Ez a hozzáállás döntően akkor változott meg, amikor Frederick H. Osborn nevezeték ki a közhangulatot vizsgáló Morale Division élére. Osborn gyermekkori barátja volt Roosevelt elnöknek és Henry L. Stimson hadügyminiszternek. Osborn elnyerte George C. Marshall, a vezérkari főnök bizalmát, aki ettől kezdve támogatta a kutatásokat. A Pearl Harbor-i támadás másnapján lefolytatott első vizsgálatot még több mint kétszáz követte: mintegy félmillió katonát kérdeztek meg a világ minden táján.

A kutatásban vezető szerepet játszó Lazarsfeld mellett főszerep jutott a survey módszertan másik szakértőjeként számon tartott Samuel A. Stouffernek is, míg az elméleti igényességet Robert Merton jelentette. A Research Branch (a továbbiakban: R. B.) washingtoni központjához együttesen több mint száznegyven személy tartozott.

Az R. B. feladatát és vizsgálódási körét jól körülírja az általa kiadott és a tisztikarban terjesztett havi kiadvány címe: *What the Soldier Thinks* (Amit a katona gondol). A normandiai partraszállás előtt pél-

dául a különböző fegyvernemeknél szolgáló katonák támadással kapcsolatos attitűdjeiről végeztek átfogó felmérést. Ez a legapróbb részletekre is kiterjedt, „hogy megállapítsák, melyik kétfajta barakkot kedvelik az emberek Alaszkában, vagy összehasonlítsák a különböző téliruhák iránti preferenciákat a fronton levő katonák között Belgiumban, Luxemburgban és Németországban”.¹⁶ 1949-ben Osborn így emlékezett vissza: „Az R. B.-ben folyó munka egyedülálló amerikai vállalkozás volt. Semmilyen más országban nem találtak volna ennyi magas tudományos képzettségű tudóst az emberi viselkedést tanulmányozó és értelmező modern technikák területén. A munkatársak között ott voltak a pszichológia, a szociológia és a statisztikai elemzés specialistái. (...) Lojálisak és hazafiasak voltak, s mindannyian remélték, hogy erőfeszítéseikkel hozzájárulhatnak a háború megnyeréséhez, ezenkívül mélyen hittek abban, hogy ha a tudomány kiemelt szerephez jut az emberek problémáinak megoldásában, akkor az emberi kapcsolatokat javításában is segíthet”.¹⁷

Ez a néhány sor érzékletesen illusztrálja a politikai, hazafias elkötelezettség és tudományos elhivatottság összefonódását, mellyel a későbbiekben is találkozunk még.

Az R. B. tevékenysége elsősorban adatgyűjtő, döntéselőkészítő volt, Stouffer homályos fogalmával nem tudományos, hanem „gyakorlatias mérnöki munka”.¹⁸ A közvélemény-kutatás és marketing területéről érkezett szakemberek sajátos prakticista ethoszt, hivatás- és tudományfelfogást dolgoztak ki, melyben e két tevékenységi forma, tudomány és mérnöki tervezés szervesen egybekapcsolódik.¹⁹ A háború befejezése után az R. B. felméréseinek eredményeit négy vastag kötetben publikálták, amelyek *American Soldier* (Az amerikai katonára) címmel váltak közismertté. A külső, elérhetetlen területekkel foglalkozó szervezetek közül a legnagyobb a Research and Analysis Branch of the Office of Strategic Services (kb. a Hadügyi Hivatal Kutató és Elemző Csoportja) volt, a modern történéssz W. I. Langer igazgatása alatt. A Hadügyi Hivatalt (OSS) a vezérkari főnök munkájának megkönnyítésére hozták létre, a jelentéseket főként neki küldték el. Az OSS feladatköre a kémelhárítástól a politikai hírszerzésig terjedt.²⁰ A Research and Analysis Branch (a továbbiakban R. & A.) létszáma meghaladta a kilencszázat, és szakértői szinte kizárólag a társadalomtudományok akadémiai művelői közül kerültek ki.

Az R. & A. ügyosztály elsősorban a hírszerzői jelentések, dokumentumok, rádióprogramok és minden más figyelembe vehető információs forrás alapján készített konkrét kérdésekre vonatkozó tanulmányokat. Az ügyosztályon összegyűjtött csaknem ezer kutató lázasan dolgozott, 1945 augusztusáig több mint háromezer kutatási tanulmányt és ugyanennyi eredeti térképet készítettek. A kutatási jelentéseket nemcsak az amerikai hadvezetéshez és diplomáciai képviseltekhez, de gyakran különböző brit szervezetekhez, sőt alkalmanként az NKVD-hez²¹ is eljuttatták.

Habár az R. & A. nyilvánvalóan nem a szövetséges Szovjetunióra koncentrált, érdemes megemlíteni, hogy a Szovjetunióra vonatkozó

ismeretekben ekkor sem következett be „minőségi ugrás”. Geroid T. Robinson (később a Columbia University Orosz Intézetének egyik fő szervezője) volt a szovjet ügyekkel foglalkozó csoport vezetője.²² A csoport feladata az volt, hogy figyelemmel kísérje a „nemszeretem szövetségest”. E tevékenységhez kapcsolódik az R. & A. 2006. számú, rossz emléktű jelentése, amely jóval alulbecsülte, 3,4 millió főre taksálta a Szovjetunió háborús embervesztését. Ebből következően úgy vélték, a szovjetek külföldi segítség nélkül is képesek a háború utáni gyors újjáépítésre. A Külügyminisztérium, elfogadva ezt a szakvéleményt, elállt a Harriman-féle újjáépítési segély tervétől, ami az amerikai-szovjet kapcsolatok érzékelhető megromlásához vezetett.

Jóllehet az R. & A. ügyosztályon nem survey-technikát alkalmaztak, hiszen ez nyilvánvalóan lehetetlen lett volna, ám az általános vélekedés szerint a kutatásnak – miként Arthur Schlesinger megfogalmazta – szigorúan objektívnek és semlegesnek kellett lennie. „Ebből a hozzáállásból származott az a vélemény, mely szerint a társadalomtudományok közvetlenül párhuzamba állíthatók a természettudományokkal (ahogy Ranke megfogalmazta), a történészek pedig képesek úgy megragadni a múltat, ahogy az volt” (Smith 1983:362).

Valójában az R. & A. ügyosztály távolról sem volt olyan briliáns, mint amilyennek önmagáról alkotott képe alapján gondolhatnánk. Az általuk elkövetett hibák egyáltalán nem meglepőek, hiszen – Inkeles szavaival – „igen kevés szilárd tény volt, amire ítéleteinket alapozhattuk volna”. (Inkeles 1968:IX).

Az OSS-t 1945-ben Truman elnök megszüntette, mivel úgy találta, békeidőben nincs szükség ilyen átfogó jogosítványokat birtokló hivatalra. Ám a felszámolás előtt az R. & A. ügyosztály a Külügyminisztérium kötelékébe került.²³ Több szervezeti átalakítás után a még hírszerzéssel foglalkozó OSS-tagok az 1947-ben megalapított CIA-nál találtak állást. „Az R. & A. felső vezetősége úgy döntött, hogy egy állandó rendszer kifejlesztésére lenne szükség, amely megkönnyítené a konzultációt az egyetemen dolgozó specialistákkal, akik »a külföldi területek kutatásával« segíthetnék a kormány hírszerző ügynökségeit. Minden bizonnyal ez az elhatározás volt az egyetemek és az amerikai hírszerzés között kialakult szoros szervezeti kötelék eredete” (Smith 1983:372).

Bizonyosak lehetünk abban, hogy a négyéves közös munka erős kötéseket hozott létre a kollégák között. Nincs okunk feltételezni, hogy e kapcsolatok a háború után elenyésztek volna. Ennek során nemcsak a kollegialitás szálai szövődtek szorosabbra, de megváltozott a kutatás kapcsolata az azt körülölelő intézményi rendszerrel is.

Ezek az évek átalakították azt a társadalmi-politikai közeget, amely körülvette az akadémia világát. A szociológia tehát nemcsak kiszolgált a hadvezetés céljait, de a háborúban való részvételével maga is új vonásokkal gazdagodott. Ezeket öt pontban lehetne összefoglalni:

1. Akár visszatértek a társadalomtudósok korábbi akadémiai karrierjükhöz, akár az új *area studies* területén, az államigazgatás, a hír-

szerezés vagy az alapítványok világában dolgoztak a háború után, olyan kapcsolati hálóval rendelkeztek, amilyennel szociológus azelőtt soha.

2. Egy másik erős és hosszabb távon is megmutatózó hatás a kutatások interdiszciplinárisává válása volt. Amint láttuk, a hadi célokra alkalmazott kutatások szükségszerűen és lényegükénél fogva interdiszciplinárisak voltak; hangsúlyozottan praktikus eredményre orientáltságuk miatt nem az akadémiai stílusok és tradíciók közötti különbség, hanem a feladatok megoldása érdekelte a vezetőket.

3. Lehetségessé vált a mennyiségi érvelés a tudomány helyével és legitimitásával kapcsolatban. Az óriási projektek iránti vonzalom, a kutatási beszámolók intenzív termelése lett a tudományos érték mérőszáma.

4. Tovább izmosodott az a prekantiánus episztemológiai kételymentesség, mely szükségszerűen együtt járt az előbbi jellegzetességekkel. Az ekképpen meghatározott tudomány számára a cél valóban a társadalmi térben magától értetődően létezőnek tekintett tények megmérése, a megmért jelenségek között fennálló objektív okság feltárása volt.

5. Végül, magától értetődővé vált a tudományos kutatás erős politikai elkötelezettsége, a kutatói szabadság és eredmények alárendelése az aktuálpolitikai céloknak.

Ezekkel a jellegzetességekkel felruházva vágott neki az amerikai szociológia a világháborút követő időszaknak, amely számára valóban „aranykornak” bizonyult (Turner–Turner 1990).

A HARVARD, AVAGY AZ AKADÉMIAI RENDSZER MEGHÓDÍTÁSA

Ha igaz az a tétel, hogy az értelmiségi elit egy csoportjának sikerült visszakapaszkodnia a premodern legitimátori szerepbe, akkor nyilván a politikai hatalom támogatásának és figyelmének számos jelét kell látnunk a csúcshintézetekben.

Ha igaz az a tétel, hogy a szociológia háború utáni diadalmenetét az intézményesülés útján legalábbis részben a szovjetológiával való összefonódásának köszönheti, akkor a csúcshintézetek között erős személyi, intézményi kapcsolatot kell találnunk.

Végül megkockáztathatjuk a harmadik állítást: a domináns szociológiai paradigma meghatározta vagy legalábbis nagymértékben befolyásolta a szovjetológia percepcióját és eredményeit.

Mindezen tételek bizonyítására a Harvard Universityt választottam. E választás eléggé kézenfekvő. A szociológiatörténeti tankönyvek közhelyes állításai közé tartozik, hogy a háború után a Harvard szociológiai tanszéke jutott a tudományon belül vezető szerephez, felváltva a korábban domináns University of Chicagót, ám homályban maradnak e váltás okai és menete, a Harvard útja a csúcsra. Nézetem szerint nem érdektelen megvizsgálni e változás hátterét. Annál is inkább, mert ezzel párhuzamosan alapították meg a Harvard

Russian Research Centert, amely a legjelentősebb szovjetológiai központtá vált.

Az alábbiakban a Harvard e két intézménye történetét és kapcsolatát próbálom áttekinteni, a fenti tételeket bizonyítandó.

Ahhoz, hogy eljussunk a végkövetkeztetéshez, három, egymással gyakran találkozó ösvényt kell bejárjunk. Végig kell gondolnunk az intézményi változásokat, a társadalmi-politikai kontextust és az intellektuális miliót a Harvardon belül. Foglalkoznunk kell természetesen az intézmények társadalmi környezetével is, mivel – mint majd látjuk – szó sincs arról, hogy a tudomány elefántcsonttoronyba húzódott volna. Épp ellenkezőleg: esszenciális megjelenítője, sajátos leképeződése volt a tágabb társadalmi viszonyoknak.

Talcott Parsons 1942-ben vette át a Harvard szociológiai tanszékének vezetését, és nem túlzás azt állítani, hogy ezzel megtörtént az első lépés az amerikai szociológia „aranykora” felé. Nem túlzás ez, de nem is a teljes igazság. Parsons kétségtelenül páratlan súlyú és tekintélyű alakja a háború utáni szociológiának és tágabb értelemben a társadalomtudománynak is; tudományos és szervező tevékenysége nélkül aligha érthetnénk meg a kor változásait. Mégis, vagy egy évtizedet vissza kell lépnünk az időben, hogy valóban lássuk Parsons jelentőségét.

A Harvardon meglehetősen későn, 1931-ben alakították meg a szociológia tanszéket. A döntés megszületése összefüggött azzal, hogy a Harvardot vezető szűk informális csoport szükségesnek érezte az egyetem jellegének megváltoztatását. Az addigi oktatás generációkon keresztül az angolszász protestáns középosztály felső rétegéből kikerülő néhány ezer diák számára nyújtott speciális viselkedési kódok és személyi kapcsolatokat. Az egyetem új elnökei, Lawrence Lowell és L. J. Henderson elhatározták, hogy a tudományos színvonal emelése érdekében beindítják a posztgraduális oktatást. Ez az oktatási forma már jó ideje létezett több nagy amerikai egyetemen. Harvardi adaptálásával a hangsúly áttevődött a társadalmi-politikai elitképzésről a tudományos-szakmai képzésre (Turner–Turner 1990: 90).

A szociológia tanszék vezetésével szokatlan módon egy emigránst, Pitirim Alekszandrovics Sorokint bízták meg, akiről bizvást állíthatjuk, hogy nehéz nála regényesebb életű szociológust találni a szakma halhatatlanjainak sorában. Sorokin 1889-ben született egy kis faluban, Vologda mellett, a finnugor komi népcsoport tagjaként, mint azt mindig is előszeretettel hangoztatta (Sorokin 1944; 1963). Édesanyját, aki analfabéta parasztasszony volt, hároméves korában vesztette el. Az alkoholista apa durvaságait megelőelve tízéves korában bátyjával elszökött otthonról, és gorkiji vándorlásba kezdett, melynek során főként ikonrestaurálásból tartotta el magát. Alkalmanként iskolalátogatásra is volt ideje, és szerény ösztöndíjhoz is hozzájutott. Még az 1905-ös forradalom előtt csatlakozott az eszerekhez, és ettől kezdve párhuzamos karriert futott be mint forradalmár és mint értelmiségi. Vidéki agitálások, beszédek, sztrájkszervezés, háromszori bebörtönzés, illegálitás és külföldi bujkálás (kaszinózás Monte

Carlóban) jelzik a szokatlan életút egyik tipikus ágát. Sorokin intellektuális karrierje akkor lódult meg, amikor 1907-ben Pétervárra ment, ahol esti tagozaton két év alatt jelesen letette az érettségi vizsgákat. Bekerült az egyetemre, 1914-ben végzett, és rögtön négyéves ösztöndíjat kapott, melynek végén egyetemi magántanári kinevezés várta. Az ideiglenes kormányt teljes erejével támogatta. Kerenszkij személyi titkára volt, a munkásszovjetek ellensúlyozására megszervezte az összorosz parasztszovjetet, két eszer újságot is szerkesztett, miközben gyűlésről gyűlésre rohant, szervezett, agitált. Nem meglepő, hogy 1918 januárjában megint letartóztatták, ezúttal a bolsevikok. Két hónappal később, szabadulását követően illegálisba vonult, ám az év végén megint elfogták. Halálos ítélettel a feje felett ült hat hétig a zárkában, míg Lenin személyes parancsára, az új értelmiségi politikát demonstrálva szabadon engedték.

Ezt követően – felmérve, hogy a bolsevik hatalom ellen politikai eszközökkel már nem küzdhet – újra visszatért a tudományos munkához. 1920-ban – már majdnem harmincévesen – megválasztották a Szentpétervári Egyetem újonnan alapított szociológia tanszékének vezetőjévé. 1922-ig öt kötetet publikált, köztük *A szociológia rendszere* első két részét, valamint a szaratovi éhínség tapasztalatai alapján írt művét (*Az éhezés hatása az emberi viselkedésre, a közösségi életre és a társadalmi szervezetekre*). Ez utóbbi könyve nagy botrányt kavart, ezért 1922 végén Moszkvában feladta magát a Csekának, mivel tudomására jutott, hogy ott – ellentétben a pétervári gyakorlattal – az „ellenséges értelmiséget” számúzik (nem pedig kivégzik). Néhány hét múlva valóban kiutasították Oroszországból. Először Masaryk elnök meghívására Prágába ment, majd az Egyesült Államokba költözött, ahol a University of Minnesotán kapott katedrát. Itt elképesztő hatékonysággal dolgozott. 1925-ben jelent meg a *The Sociology of Revolution* (A forradalom szociológiája), 1927-ben a klasszikussá vált *Social Mobility* (Társadalmi mobilitás), majd egy év múlva a *Contemporary Sociological Theory* (Kortárs szociológiai elméletek). E munkák sikere nyomán hívták meg 1930-ban a Harvardra, ahol 1955-ig, nyugdíjba vonulásáig tanított. Az újonnan alapított tanszék meglehetősen kicsi volt – hogy pontosak legyünk: három főből állt.

Sorokin mellett minnesotai barátja és munkatársa, Carl Zimmermann adjunktusként, Talcott Parsons pedig tanársegédként dolgozott. Az egyetem vezetése és a bostoni elit érdekeit reprezentáló „kulturális brókerek”, mint L. J. Henderson, nem kívántak túl sok hatalmat adni Sorokinnak, inkább a külső előadók meghívását támogatták.

Aligha lehet elképzelni két annyira különböző személyiséget, mint Sorokin és Parsons. Az intellektuális képességek mellett jöszerevével egyetlen dologban hasonlítottak: igen erős egóval voltak „megverve”. Ez az aszimmetria erős ellenérzésekhez, illetve a tanszéken belüli feszültségekhez vezetett.²⁴ A viszony nem vált barátabbá később sem. Ugyanakkor, és ez tanulsággal szolgálhat a mai szovjetológiai viták számára, a nyilvánosság előtt megőrizték méltóságukat. Parsons

például külön esszét írt a Sorokin tiszteletére szerkesztett kötetbe (Tiryakian 1963). Am e „hideg versenyszerű együttélés” (Cosser 1979: 488) nem akadályozta meg a posztgraduális képzés sikerét. Robert Merton, Kingsley Davis és John Riley voltak az első, 1936-ban végzett diákok, és e három név nagyjából ki is jelölte azt a színvonalat, amelyet a Harvard ezután követett.

A szociálisan marginalizálódó Sorokin és az egyre inkább előtérbe kerülő Parsons közötti hatalomváltás során az ellentétes személyiségek szerencsésen megtalálták a helyüket. Míg Sorokin a háborúban saját pesszimista történelemszemléletének igazolását látta és visszahúzódott, addig a lelkes hazafi Parsons tagja lett a Harvard Faculty Defense Groupnak (Harvardi Védelmi Csoport), illetve memorandumokat írt a Council for Democracy (Demokrácia Tanács) számára (Buxton 1985: 97–98). Ezekben a beadványokban, a társadalmi kontroll növelésének szükségessége mellett, a funkcionális harmónia alapját jelentő társadalmi értékalapzat intakságának megőrzését, s ebben a társadalomtudományok szerepét hangsúlyozta. Pozíciója így az egyetemen belül és kívül is megerősödött. Ezzel a háttérrel folytathatta küzdelmeit a szociológia intézményesítéséért.

A háborús veteránok egyetemi tanulmányainak támogatását szolgáló 1945-ös törvény óriási keresletet, rengeteg diákot, s így professzori állásokat jelentett. A háború után Parsons a lehetséges két helyre egyrészt visszahívta Homanst (ezzel tovább erősítette pozícióját a bostoni arisztokrácia körében és a Harvard vezető testületében), másrészt egy nagyszerű húzással megszerezte Samuel Stouffert. Ez utóbbi több szempontból is döntő jelentőségű lépés volt. Egyrészt megszerezvén az *American Soldier* gigantikus anyagát, az ezzel járó presztízs és azt az információs monopóliumot, amit a kőkorszaki számítógépek korában ez jelentett.

Stouffer jelentősége a survey kutatás területén és az ehhez szükséges források akkumulálása szempontjából egyedül Lazarsfeldéhez fogható. Többek között elnöke volt annak a SSRC/NCR bizottságnak²⁵, mely jelentős Rockefeller-pénzek fölött rendelkezett, és kiterjedt kapcsolatai voltak az üzleti élet területén is. Az SSRC elnöke, Donald Young annak idején együtt dolgozott Stoufferrel az R. B.-ben. Ez különösen fontos volt, mivel a háború után megnőtt a survey kutatás tudománystratégiai jelentősége. Megváltozott az alapítványi szponzorálás módja, a kutatási céltámogatás (project grant) intézményét ekkor vezették be a társadalomtudományok arénájába. Azok az egyetemek kerültek előtérbe, amelyek támogatható projektekkel tudtak előállni, és jó kapcsolatokkal rendelkeztek. Ezeknek a látványos projekteknek a módszertani eszköztárát jelentette a survey technika.

Ugyanakkor rendkívüli mértékben megnőtt a magánalapítványok szerepe a szponzoráláson belül.²⁶ A társadalomtudományok ugyanis 1945 után nem tudták zökkenőmentesen konvertálni háborús presztízs-növekedésüket. 1946-ban a National Science Foundation Bill (Nemzeti Tudománytámogatási Tervezet) megfogalmazásakor a társada-

lomtudományokat nem sorolták a támogatható területek közé (Buxton 1985: 117). Ennek oka egyszerű: egy még erősebb alkupozícióban levő lobby, a természettudományok képviselői partvonalra szorították őket.

Vagyis van egy további narratív szál, mely mindvégig ott lebeg a háttérben, ez pedig a társadalomtudomány harca tudományként való elismertetéséért és az ezzel járó erkölcsi és anyagi nyereségek besöpöréséért.²⁷

Parsons 1944-től tárgyalásokat folytatott a Harvard többi társadalomtudományi fakultásával egy szintetizáló szupertanszék felállításáról. Ennek eredményeképp 1946-ban létrejött a Department and Laboratory of Social Relations (Társadalmi Viszonyok Tanszéke és Laboratóriuma), „összehozva a társadalmi és klinikai pszichológusokat, antropológusokat és szociológusokat, egyúttal a kísérleti pszichológiát és a fizikai antropológiát boldog tétlenségre kárhozatva” (Hamblin-Kunkel 1977). Az új tanszék felállítását – az interdisciplináris vonzódás mellett – a korábbi, még különálló intézeteken belüli feszültségek is motiválták. A tanszéken belül megalakított laboratórium, melynek vezetője Stouffer lett, a pozitivistá, természettudományos társadalomtudomány képzetét sugallta. A befolyó támogatások lehetővé tették a szociológusi státusok növelését is.²⁸ Az intézményi növekedést és önreklámozást ostromozó Sorokinnak abban bizonyosan nem volt igaza, amikor azt állította, hogy a Társadalmi Viszonyok Tanszéke „aligha képzett annyi kiváló szociológust, mint a szociológia tanszék tette ezt, vezetésem tizenkét éve alatt, 1931 és 1942 között” (Sorokin 1963: 251). Parsons lenyűgöző tanítványi listájának külön érdekessége, hogy nemcsak a strukturalista funkcionálisizmus továbbvívői találhatók meg rajta (Merton, Davis, Moore), hanem olyan tudósok is, akik saját munkásságukkal éppenséggel elég sokat tettek a parsons elmélet meghaladásáért, megcáfolásáért, mint például Clifford Geertz, Robert Bellah vagy Harold Garfinkel.

1946-ban a Társadalmi Viszonyok Tanszékének megalakítása mellett a Harvard új Master of Arts programot is elindított, Russian Studies címmel. Az intézményes memoárok szerint e két fejlesztés győzte meg a Carnegie Corporation vezetőit, hogy olyan nagyvonalú támogatást nyújtsanak, amely lehetővé tette a Russian Research Center felállítását és működését. A későbbiekben e két mamutalapítvány, a Rockefeller és a Ford is nagy összegekkel segítette a Russian Center munkáját, valamint időről időre kaptak nagyobb projektmegrendeléseket állami, főként hadügyi intézményektől.²⁹ Az újonnan felállított intézet vezetője Parsons jóbarátja, az antropológus Clyde Kluckhohn lett.

„Sokan felhúzták a szemöldöküket, hogy nem a szovjet ügyek egyik elismert szakértője lett az igazgató, és valóban, a sok nyelv között, amelyeket Kluckhohn beszélt, abban az időben még nem szerepelt az orosz... [a döntés] két okra vezethető vissza. Az első az a szerep, amit Kluckhohn betöltött a háború alatt az Office of the War Information (Háborús Információk Hivatala) kutatói egységében...

A másik ok: részvétele a Társadalmi Viszonyok Tanszékének kísérletében, amelytől azt vártuk, hogy fontos része lesz a szovjet társadalom tervezett tanulmányozásának” (Parsons-Vogt 1960: XVIII-XIX).

Az igazgatótanácsnak tagja volt Parsons mellett Alex Inkeles (szociológia), Abram Bergson (közgazdaság), Alexander Gershenkon (közgazdaság), Donald C. McKay (történelem), Robert Lee Wolf (történelem); korábban mind a Langer vezette R. & A. tagjai. A háborús network működését szemléletesen mutatja, hogy amikor 1954-ben Kluckhohn visszatért tanult szakmájához, maga Langer lett az utóda (Diamond 1982: 349).

A Harvard Russian Center szinte azonnal a szovjetológia központjává vált. A totalitarizmus-generáció szinte minden nagy alakja megfordult itt, tanárként, előadóként vagy posztgraduális diákként.³⁰ A Center dinamikus növekedését mutatja, hogy az első tíz év során tizenhat posztgraduális diákból vált tanszéki tag.³¹ Ha igaz az, hogy ez az időszak a társadalomtudományok egésze számára a terjeszkedés időszaka volt, a Russian Centerre ez fokozottan igaz. Megközelíthető: különösebb anyagi megszorítások nélkül tervezhették meg kutatásaikat. A Center a területen belül is kiemelt presztízzsel bírt.³² A munkában részt vevők névsorát böngészve az is tanulságos, hogy ki nem szerepel rajta. Amint az sejthető: egyedül Pitirim Sorokin – akinek nem voltak nyelvi problémái, ellenben közvetlen tapasztalatokkal rendelkezett a bolsevik rezsimről és börtöneiről, és személyesen is ismert több kommunista vezetőt – nem fordult meg a Centerben. Miközben a havonta megtartott tanszéki vitákon „A szovjet szépirodalom mint a szovjet változások megértésének forrása” címet viselő témát vitatták meg, tíz év alatt egyetlen előadást sem tartott a páratlan tudású Sorokin. A mellőzés jó példa arra, hogy ezt a „bevallottan interdiszciplináris vállalkozást, amely a második világháború utáni nemzetközi viszonyok legfontosabbika felé fordult” (Parsons-Vogt 1960: XIX), mennyire meghatározták a személyi ellentétek. Ugyanakkor, mint erre majd később visszatérek, ez a negáció úgy is értelmezhető, hogy a Center nem tolerálta oly mértékben a totalitárius *unisono* megbontását, mint azt korábban bemutatott önképe sugallta:

A Russian Centerben csak 1957-ben nyolcvanegy projekt futott párhuzamosan.³³ A legnevesebb minden bizonnyal az Amerikai Légierő által szponzorált „Harvard-Project on the Soviet Social System” volt, amely később más menekültinterjú-projektek számára is példaként szolgált. Az anyag hosszú évekig az első számú empirikus bázisnak számított a szovjetológián belül. „1950-ben és 1951-ben Európában és az Egyesült Államokban szovjet emigránsokkal interjúkat készítettek, valamint kérdőíveket töltettek ki. A projekt során 329 kiterjedt életútinterjút készítettek, beleértve a részletes személyiségtesztet. 435 kiegészítő interjú, csaknem tízezer speciális témájú és 2700 általános kérdőív készült el” (Barron 1957:208-209)

A Harvard e két intézeti fejlesztés révén néhány év alatt az első számú társadalomtudományi központtá vált. Mind a szovjetológia,

mind a szociológia területén vezető tekintélyre tett szert, és a két intézmény között erős átfedések alakultak ki. Vizsgáljuk meg most azokat a társadalmi-ideológiai körülményeket, amelyek között a két intézet működött, illetve azt, hogy ez a környezet miként befolyásolta tevékenységüket.

A hidegháború irodalmában az utóbbi esztendőekben kiegyensúlyozottabb, relacionista értékelés kezd megjelenni. Ebben a felfogásban a hidegháborút nem egyszerűen Sztálin ördögi manőverei okozták, hanem előtérbe kerülnek a másik fél hibás lépései is. Felesleges lenne itt a hidegháború nemzetközi eseménysorának taglalásába fogni. Azt tartom fontosnak kiemelni, hogy a hidegháború nem a lineárisan csordogáló időben zajlott, ahol az antifasiszta koalíciót felváltotta az antikommunizmus és antiimperializmus ellentéte. A világháború előtt mindkét oldalon megvoltak azok az ideológiai elemek, amelyekre később a hidegháborús diskurzus építhetett. Mint láttuk, az amerikai közvélemény nagy részében az antikommunista attitűd nagyon erős volt a két világháború közötti periódusban. Intellektuális utánpótlást az a robusztus, konzervatív értelmiség szolgáltatott, amelynek jó néhány mérvadó képviselője – mint William Henry Chamberlain, Louis Fisher és Whitaker Chambers – kiábrándult kommunista volt. Ha a háború alatt a hivatalos propagandából eltűntek is az antikommunista elemek, a közvélemény nem követte a politikai irányváltást.

„A Gallup felmérései szerint a nyilvánosság egy jelentékeny része bizalmatlan maradt Oroszországgal szemben még a Hitler-ellenes háborús együttműködés csúcán is, és 1945 végére azok aránya, akik kedvezőtlen véleménnyel voltak Oroszországról, elérte a szovjet-német paktum idején felvett adatok szintjét” (May 1984: 209).

A politikai fordulattal együtt megerősödött az antikommunista konzervatív értelmiség korábban is jelentős befolyása, közvélemény-formáló szerepe. Ezekről az előzményekről nem szabad elfeledkeznünk a hidegháború amerikai oldala, a mccarthyizmus értékelésekor.

A konzervatív diskurzus előretörését világpolitikai események okozták. A vasfüggöny felállítása, Kelet-Európa szovjetizálása, Németország szétszakadása mind ezt erősítette. Ám az amerikai közvélemény számára az atommonopólium elvesztése és a koreai háború kirobbanása volt döntő jelentőségű. A mccarthyizmus politikai jelenséggé, meghatározó politikai erővé válása erre a sokkra adott válasznak tekinthető.

Ha az amerikai értelmiség politikai közérzetét vizsgáljuk ebben a korszakban, akkor azt látjuk, hogy semmiképp sem nevezhető kommunista szimpatizánsnak.

Habár Lipset meggyőzően bizonyítja az amerikai akadémiai élet politikai beállítódásának elemzésekor, hogy a szélesebb közvéleménnyel szemben az egyetemi értelmiségiek között nem vált dominánssá a konzervatív republikánus beállítódás, ez a „viszonylagos baloldaliság” nem jelentett eltérést a hidegháború megítélésében. Az antikommunista elkötelezettség a többség számára magától értetődő volt az egyetemi oktatók között is. A kommunizmus megítélésének

szempontjából az akadémiai világban uralkodó demokrata párti preferenciának nem volt jelentősége.

A lojalitás és meggyőződés mellett, melyet meghatározónak tekinthetünk, jelen volt, kinél erősebben, kinél kevésbé láthatóan, a félelem motívuma is. „Számos helyen kirúgtak professzorokat, mert nem voltak hajlandók letenni a hűségesküt, vagy azért, mert nem voltak hajlandók válaszolni arra a kérdésre, hogy valaha tagjai voltak-e vagy jelenleg tagjai-e a kommunista pártnak” (Lipset 1972:185). „A tudományos életben végül is eluralkodott a boszorkányüldözés mérgező atmoszférája..., ami legalább hatszáz professzor és tanár elbocsátásához vezetett, számos más esetben pedig hűtlenséggel vádolták őket” (Cohen 1985: 18)

Az általános tisztogatási hullám mellett nem találtam annak jelét, hogy a mccarthyizmus különös erővel sújtott volna le akár a szovjetológiára, akár a Parsons-féle szociológiára. Ez azonban nem jelentette azt, hogy bármelyik tudomány kivonhatta volna magát a mccarthyizmus okozta „nagy félelemből”, amely körülvette az éppen formálódó szovjetológiát is.

„A Szövetségnek és lapjának elnevezése körül kialakult vita jól érzékelteti a korabeli félelmet a megbélyegzéstől. Az alakuló ülésen... Robert Kerner a Berkeleyről ragaszkodott ahhoz, hogy az »orosz« szót ki kell hagyni, és mindkét elnevezésnek az »amerikai« szóval kell kezdődnie. Világossá akarta tenni mindenki számára, hogy itt nem valamiféle szovjet propagandaszervről van szó, amely beférkőzött az amerikai tudományba. Így lett a szervezet neve AAASS (American Association for the Advancement of Slavic Studies – A Szláv Tudományok Fejlesztésének Amerikai Szövetsége)” (Hazard 1984: 94).

Térjünk vissza a Harvardhoz. Az egyetem vezetése egyidejűleg deklarálta antikommunizmusát és azt, hogy nem fogja vizsgálni az oktatók politikai elkötelezettségét (Diamond 1982:342), de nem tudta megakadályozni, hogy a gyanúsítgatások inkvizíciós légköre elérje az egyetemet (Caute 1978: 410–414). Ugyanakkor, mint ahogy erről Parsons beszámol, ezek nem érintették a Russian Centert.

„Lényeges, hogy McCarthy keresztesháborúja során, amelyet az úgynevezett »ötödik módosítást« követő kommunisták ellen folytatott (akik a szólás- és véleményszabadságra hivatkozva tagadták meg, hogy gyónjanak a kommunizmussal való feltételezett kapcsolatukról – D. T.), még csak nem is említi a Russian Research Centert” (Parsons–Vogt 1960:XIX).

A tisztogatások elkerülték ugyan a Russian Centert, működése azonban a hatóságok érdeklődésének előterében állt: alapítása óta az FBI beépített ügynökök segítségével figyelte és ellenőrizte. Sigmunt Diamond idézi az FBI archívumaiban végzett kutatásain alapuló tanulmányában: „1948. december 31-én bostoni különleges ügynökünk jelentette, kívánatos lenne kapcsolatot teremteni a Russian Research Center felelős személyiségeivel, hogy képet alkothassunk az ott folyó programokról és eredményeikről” (Diamond 1982: 342).

A Center munkáját a későbbiekben is különös figyelemmel kísérték. Erről tanúskodik, hogy a beszervezett titkosügynökök nemegyszer több mint tízoldalas jelentésekben elemezték az itt folyó munkát (Diamond 1982:349). Szintén a Center jelentőségét bizonyítja, hogy az FBI itteni tevékenységét maga az igazgató, Hoover irányította.

Jó okunk van feltenni, hogy az FBI jelenléte többet jelentett egyszerű informálódásnál, bár Parsons talál erre mentséget:

„Nem szabad megfélekednünk arról, hogy a Centert akkor alapították, amikor a hidegháborús feszültség tetőpontjára hágott. Kluckhohn a koreai háború alatt és a mccarthyizmus kezdeti szakaszában volt igazgató. Ebben az időszakban is képes volt fenntartani az összes fontos kormányzati és egyetemi szerv bizalmát anélkül, hogy feláldozta volna a kutatás tudományos integritását és szabadságát” (Parsons-Vogt 1960:XIX).

A következő FBI-jelentésből arra is következtethetünk, miként sikerült ezt a bűvészmutatványt végrehajtani:

„A Carnegie Alapítvány egy szigorú értelemben vett magán-kutatóintézet alapítását tervezte, ugyanakkor azonban több személyes találkozt is szorgalmazott kormányzathoz közel álló személyekkel. Kluckhohn egyik feladata az volt, hogy információkat szállítson a kormányzati szerveknek, és bizonyos határokon belül az Egyesült Államok igényei szerint alakítsa a kutatási programokat. Ennek egyik példájaként Kluckhohn idézte azt az esetet, amikor a külügyminisztérium jelezte, hogy hiányosak az ismereteik a szovjetek tevékenységének bizonyos aspektusairól. Kluckhohn ezután javaslatot tett egy végzős diáknak, hogy írja a disszertációját erről a témáról, anélkül persze, hogy említést tett volna a külügyminisztérium érdeklődéséről...” (Diamond 1982: 346-347).

Az FBI érdeklődése nemcsak a kutatások eredményeire és irányára, hanem – a dolgok logikáját követve – a kutatókra, sőt az adminisztratív személyzetre is kiterjedt. Ez az idézet szintén egy beépített ügynök jelentéséből származik: „Mrs. Parsons politikai és társadalmi kérdésekkel kapcsolatban liberális nézeteket vall, s valószínűleg nem lenne kívánatos, hogy hozzájuthasson a Russian Research Center munkájával kapcsolatos információkhoz” (Diamond 1982: 349-350).

Ugyanakkor nem az FBI jelentette az egyetlen ellenőrző tényezőt. A hidegháború légkörében az alapítványi támogatás színtalpak mögött zajló alkuiban az elfogadásra javasolt projektek nem lehettek radikálisabbak, mint az alapítványok képviselőinek nézetei. A normák kitapogatása és finom érzékeltetése rendszerint különösebb konfliktusok nélkül zajlott, lévén a felek nem igazán ellenérdekűek. Az alapítványok azonban keményebben is felléptek, ha erre szükség volt.

Az FBI, az alapítványok és a mccarthyizmus hisztériájával feltűzelt közvélemény kontrollja mellett a hidegháború közvetlenebb módon is hozzájárult a kutatások formálásához, bizonyos irányok és módszerek preferálásához. Amint megteremtette a kutatások iránti fokozott igényt, a kutatási terepet azonnal vasfüggönnyel zárta el. Mint-hogy a rendelkezésre álló tapasztalati adatok köre korlátozott volt, a

tudósok csak a következő forrásokat használhatták: ideológia, propaganda, a „menekültek” beszámolóí, nyugatiak (követségi alkalmazottak, értelmiségiek) jelentései, irodalom (például Dosztojevszkij regényeinek elemzése Buharin látens homoszexualitásának megértéséhez) és egyéb, alkalmi adatok (például a szmolenszki archívum). A források készen kapott kínálata természetesen eleve meghatározta a kutatás módszereit és eredményeit.

A visszajelzések hiányát is a terep elzártsága okozta. Az elméletek tesztelése rendkívül bonyolult vagy egyenesen lehetetlen volt, így ebben az értelemben valóban csak elméletek, azaz kipróbálatlan eszmék maradtak.

Ez az a környezet, melyben a szovjetológia létrejött. A nemzetek közötti viszonyban szovjet ármánykodás, leleplezett kémek, megromló kapcsolatok és geopolitikai konfliktusok, míg az Államokon belül masszív antikommunizmus, amely átcsap a hisztérikus mccarthyizmusba és a baloldali értelmiség üldözésébe.

Minderre Talcott Parsons tipikus, konzervatív módon reagált, viselkedése máig egy értelmiségi magatartás modellje és igazolása. Parsons, „az utolsó puritán”, nem volt szobatudós, elefántcsonttoronyba bűvő teoretikus. Épp ellenkezőleg, egész életműve, még az absztrakt, mátrixokba szorított elméletek is közéleti elkötelezettségéről tanúskodnak. A parsonsiánus konzervativizmus középpontjában, ahogy ő maga fogalmazott, a rend hobbesi problémája állt, vagyis az, hogy a modern társadalmakban végbemenő individualizáció mellett miként lehet fenntartani a társadalom gazdasági-kulturális működését, Parsons fogalmai szerint: a rendet. A rend, a struktúra stabilitását döntően meghatározza a „közös, alapvető értékrendszer”, a közös szabályok és valóságérzékelés. Mint erre már utaltam, Parsons hajlott arra, hogy a válságjelenségek széles skáláját az értékalapzat megbontásaként értelmezze, – hozzátehetjük, eléggé tautologikusan³⁴. A társadalomtudomány feladata az, hogy e normarendszert, társadalmi konszenzust kidolgozza. Ez magyarázza élete végéig tartó vonzódását az elméletalkotás iránt.

A strukturális egység, a rend biztosítása érdekében Parsons szinte kálvini államot képzelt el (talán szigorú, mélyen vallásos neveltetésétől sem teljesen függetlenül). Mivel a társadalmi rendszerek strukturális szükségszerűsége a hatalom, a politikai irányításnak – a tudománnyal karöltve – egyre növekvő teret kell kapnia az amerikai társadalomban, hogy ellensúlyozni tudja az irracionális, szélsőséges, felforgató elemeket (Parsons 1969).

Parsons gondolkodásának másik alapvető jellegzetessége a hamisítatlan, törőli metszett amerikai optimizmus. Úgy vélte, a gazdasági és társadalmi intézményrendszerben végbement specializálódás során az Egyesült Államok sikeresen válaszolt a racionalizációval jelentkező kihívásokra. Mivel eközben sikerült fenntartani a társadalmi integrációt, a legerősebb állammá, az *első nemzeté* vált. Így aztán Parsons mélységesen meg volt győződve arról is, hogy az Egyesült Államok feladata a rend nemzetközi méretű biztosítása.

Ez a hozzáállás határozza meg Parsons viszonyát a mccarthyizmushoz is, amelyet egy 1954-es cikkéből (Parsons 1963) ismerünk. E szerint a mccarthyizmust a hidegháború szükséges velejárójaként kell magyaráznunk. Szükséges volt, hogy az amerikai társadalom ráébredjen a rá leselkedő veszély nagyságára, és elkötelezze magát a kollektív értékek mellett. Ugyanakkor mindez gyakran átcsapott bűnbakok keresésébe, ártatlan emberek meghurcolásába; alapvetően agresszív ideológiává vált. Mindennek sajnálatos mellékterméke is volt: „A társadalmi struktúra bizonyos elemei a kommunizmust (tudniillik annak vádját – D. T.) irracionális módon felhasználták, hogy támadják azokat, akik hatalmi, befolyásos pozícióban voltak” (Parsons 1963:223).

Ebben a megközelítésben azok a „felforgatók”, akik felhívják a figyelmet a mccarthyizmusban rejlő totalitarizmusra, épp olyan veszedelmesek, mint a wisconsini szenátor, mivel megkérdőjelezzik az elfogadott amerikai értékeket.

Parsons szerint a mccarthyizmus abból a megnövekedett teherből származott, amit Amerika számára a háború utáni vezető szerep jelentett. Az adminisztrációnak az új feladatra adott irracionális válasza a mccarthyizmus. Ez azonban az állami apparátus munkájának fejlesztésével, az állami ellenőrzés növelésével megszelídíthető. „Úgy vélem, nagymértékben meg kell erősíteni a politikai elit két csoportját, a »politikusokat«, akik képesek a közvélemény irányítására, és az »adminisztrációt« a civil és katonai szervezetekben. (...) De a politikai elitnek közeli szövetséget kell kialakítani más csoportokkal, elsősorban a kulturális elittel, az egyetemekkel, de az egyházakkal is” (Parsons 1963:192).

Fontos megemlíteni, hogy Parsons nem volt mccarthyista; az Oppenheimer-ügyben való megnyilatkozásai miatt még útlevelének elkobzása is felmerült. Konzervativizmusa elsősorban intellektuális konzervativizmus, amely gyakran politikai formát is ölt, épp ezért jóval érdekesebb, mint a szimpla hatalmi ideológia. E konzervativizmus baloldali kritikája kézenfekvő és ennek megfelelően nagyszámú is.³⁵ Ezért most egy alternatív konzervatív véleménnyel kívánom szembesíteni. Annál is inkább, mert ennek érdekében nem kell nagyot ugranunk sem a történetben, sem pedig a térben.

Nem csodálkozhatunk azon, hogy Pitirim Sorokinban hányattatott élete során határozott ellenszenv fejlődött ki mindenféle háború, forradalom és felfordulás iránt. Ha nem is a rend, de a harmónia után vágyakozott – látszólag hasonlóan Parsonshoz. Ám ez a konzervatív alapvetés Sorokin esetében egészen más formát öltött, más magatartáshoz és gyökeresen különböző véleményhez vezetett, mivelhogy teljesen más világlátás eredménye volt.

Ez a filozófia, illetve történelemszemlélet három kulturális forma: a transzcendens értékek, az átlényegített valóságból nyert vízió által vezérelt (ideational) kultúra, az érzékek által megismert és birtokba vett empirikus (sensitive) kultúra és egy köztes, szintetizáló (idealistic) kultúra körforgásaként fogja fel a történelmet. Ebben a világképben

a nyugati civilizáció egy történeti makrociklus, a „sensate” korszak végére ért. E korszak „például a tudomány módszereiben és eljárásaiban makacsul empirikus, a művészetben a transzcendens víziók helyett a realizmus felé törekszik, a vallás területén pedig inkább konkrét erkölcsi tapasztalatokkal foglalkozik, mint a hit vagy az ész igazságának kérdéseivel” (Coser 1971:476). A 20. század a „sensate” állapot szétesése, s ezért iszonyú áldozatokkal, vérrel és mocsokkal jár.

Sorokin ciklikus világképe távol áll a modern társadalomtudományban domináns haladás-modernizáció-racionalizáció gondolatkörtől. Ez utóbbi irányzat, mint Parsonsnál is jól látható, olyan dicsőséges menetelésnek tartja a modernitást, amelyben a jelentkező problémák egyetlen oka és magyarázata, hogy még nem jutottunk elég előre a civilizáció folyamatában.

Az erőszak domesztikálását, a racionális társadalomszervezés terjedését, a bürokratikus szabályozás expanzióját hangsúlyozó felfogással szemben Sorokin számára az ezredvég „az emberiség legvéresebb évszázadának beteljesülését,, a pusztítás és a hivatalossá tett örület idejét jelentette.

„A haldokló sensate rend dühödten pusztít el mindent, ami útjába áll. Az »Isten«, »haladás«, »civilizáció«, »kommunizmus«, »demokrácia«, »szabadság«, »kapitalizmus«, »az ember méltósága« és más jelszavak nevében megsemmisítik ezeket az értékeket, emberek millióit gyilkolják meg, már az emberiség túlélését fenyegetve” (Sorokin 1963: 324).

Amint látható, ennek a világgépnek nem része a hidegháborús bipolaritás. Valójában ez nem csak a hatvanas években állt távol Sorokintól. Először 1944-ben jelent meg *Russia and the United States* című könyve, amelyben a két állam gazdasági fejlődésének, struktúrájának, az ott élők mentalitásának, kreativitásának hasonlóságait, történelmi jó kapcsolatait, a háború utáni együttműködés szükségességét hangsúlyozza. „Oroszország mindig is a legjobb barátja volt az Egyesült Államoknak. Ha a mindenkori kormányok nem követik el a legostobább hibákat, akkor a jövőben is a legjobb barátunk és legfontosabb szövetségünk lesz” (Sorokin 1944:13).

Ebből a felfogásból nem az állami ellenőrzés növelésének szükségessége fakad. Épp ellenkezőleg, az állampolgárok közötti kapcsolatok, a kölcsönös segítségnyújtás, a szolidaritás nyújthat reményt az államok örültségének átvészeléséhez.

A hidegháború sokjára adott két válasz a konzervativizmus eltérő felfogásából fakad, amely talán a modernitás optimista és pesszimista értékelésével magyarázható.

Fontosnak tartom megemlíteni, hogy – miként az egymáshoz közel álló politikai nézetek is gyakran dühödtebben és vadabban harcolnak egymással, mint a szembenállókkal – a konzervativizmusnak e két, egy tőről fakadó irányzata is kibékíthetetlen viszonyban áll egymással. A szovjetológián belül kétségkívül a Parsons által képviselt változat vert gyökeret: a hidegháború és a mcarthyizmus kezdő lépésére a szovjetológia (és az intézményesült szociológia) ideológiai

válasza a konzervativizmus egy sajátos, az állami beavatkozást elfogadó és helyeslő változata volt.

INTELLEKTUÁLIS MILIÓ

Az intellektuális környezet leírásakor három dolgot szeretnék bemutatni: Parsons „imperialisztikus” integrációs törekvéseit, a rendszerelmélet pozitivizmusát és az episztemológiai meghatározottságot. Ennek során nem tárgyalom különösebb részletességgel a szovjetológiát ért hatásokat, pusztán néhány utalásra szorítokozom, de úgy vélem, ezek bizonyos értelemben kijelölik mozgásterét. Akinek ambíciója egy tételes leltár elkészítése, könnyen folytathatja a sort.

Az eddig lefestett intézményi-személyi összefonódás, illetve közös politikai-ideológiai közeg még nem igazolta korábbi állításomat, miszerint a szociológia nagymértékben befolyásolta a szovjetológia eredményeit. Ahhoz, hogy ezt belássuk, szemügyre kell vennünk Parsons programszerűen megfogalmazott állításait a társadalomtudományok integrálásáról. Az átfogó, tudományágakon átívelő elméleti modell megalkotásának Parsons számára kettős motivációja volt. Egyrészt a politikai-morális elkötelezettség, amely a megrepedezett amerikai értékalapzat újradrótázását tűzte ki célul, másrészt a Nagy Elmélet igénye, amely a társadalomtudományok státuszának megerősítését is szolgálta volna. Parsons már a *Structure of Action* (A társadalmi cselekvés struktúrája) sem csupán azért írta, hogy néhány európai gondolkodót, Weber, Marshallt, Paretót, Durkheimet bemutassa – saját olvasatában – az amerikai szociológiának. Sokkal inkább arra törekedett, hogy ezen elméletekből – kiemelve az általa fontosnak tartott elemeket – egy átfogó, integratív teóriát alkosson. Habár itt még kiinduló egységnek az elemi cselekvést tekintette, később áttért a társadalmi intézmények létrejöttének és a makrostruktúrák hatásának elemzésére. A könyv üzenete éppen az, hogy a társadalmi lét térképe a makrostrukturális intézményektől az alapvető egységnyi cselekvésekig megrajzolható; létezik egy mindent felölelő, s így a társadalomtudomány egésze számára releváns cselekvéselmélet. A háború kitörését követően ez az integráló ambíció még fokozódott.

„Az 1943 és 1953 közötti rendkívül termékeny időszakban Parsons mindvégig arra törekedett, hogy érthető módon kifejtse egy elméleti stratégiát és előzetes elemzésekkel alátámassza potenciális gyümölcsözőségét... E próbálkozásoknak jelentősebb szerepük volt annál, mint amelyet Parsons elméleti keretében betöltöttek: komoly kísérletek voltak arra, hogy befolyásolják a nagy hatalmú közönséget, rávegyék a Harvard vagy különböző alapítványok vezetését: társadalomtudományok egy sajátos képzetének megfelelően cselekedjenek, és az itt megfogalmazott értékeket fogadják el a tudományos érték mércéjeként” (Turner–Turner 1990:113).

A Társadalmi Viszonyok Tanszékének megalakítását a már említett egyéni ambíciók mellett ezzel a törekvéssel magyarázhatjuk. Az

itt folyó munkában egyre inkább előtérbe került a rendszerszintű megközelítés. Míg korábban, a weberi tradícióhoz köthetően, az egyéni cselekvés volt a rendszerelemélet fűgefalevele, a későbbiek során eltűnt, átadva helyét a „társadalmi egyensúlyba” rendeződő alrendszernek póreségének.

Később Parsons még próbálkozott azzal, hogy saját elméletét a Társadalmi Viszonyok Tanszékének hivatalos doktrínájává tegye, de nem járt sikerrel, mivel a sorsdöntő értekezleten leszavazták (Homans 1986: 303). Ennek ellenére az integráció létrejött elmélet és gyakorlat, teória és survey, nevesítve Parsons és Stouffer között. Mint arra korábban utaltam, Stouffer azok közé a survey kutatók közé tartozott – ellentétben például Lazarsfelddel –, akik mindvégig igyekeztek az általuk alkalmazott módszertannal kompatibilis elméletet kialakítani. Másfelől a parsonsi átfogó elméletnek nyilvánvaló hiányossága volt, hogy konkrét esetekre csak problematikusán lehetett alkalmazni. Ez a kölcsönös igény motiválta a strukturalista funkcionalizmus és a survey módszerek új, tudományos ködbe burkolozott nászát, melyet a tökéletes elmélet és a természettudományos pontossággal mérő módszertan találkozásaként határozhattak meg a szereplők. Ez az együttműködés Parsons és Stouffer közös szemináriumain teljessé vált ki.

A szociológián belül nem számít újszerű vállalkozásnak a parsonsi rendszerelméletet támadni, hiányosságait feltárni.³⁶ Nem lenne különösebben nehéz feladat Parsons munkásságát Sorokin értékelésével ütköztetni. Nemcsak azért, mert Sorokin, miként a négykötetes *Social and Cultural Dynamics* (Társadalmi és kulturális dinamika) címe is jelzi, a parsonsi statikus társadalomszemlélet helyett egy dinamikus, a konfliktusokat szükségszerűnek, alapvető formának tartó történelemszemlélethez kötődött. Az összehasonlítás annál is egyszerűbb lenne, mert Sorokin maga is megteszi 1956-ban kiadott, mára méltatlanul elfeledett kötetében, melynek címe: *Fads and Foibles in Modern Sociology and Related Science* (Hóbortok és gyarlóságok a modern szociológiában és a rokon tudományokban).³⁷ Itt Sorokin részletesen tárgyalja a tudomány új éthoszáét, s borzadva szemléli felemelkedését, melyben döntőnek ítéli Parsons és Stouffer szerepét.

Mégsem állíthatjuk azt, hogy a szovjetológiát csak a parsonsi strukturalista funkcionalizmus survey technikával súlyosbított változata határozta meg. Kétségkívül fontos irányzat volt, de nem vált olyan mértékben dominánssá, mint a szociológián belül.³⁸ A szovjetológia már csak interdiszciplináris jellege miatt is jóval sokszínűbb volt.

A totalitarizmus-iskola valójában nem is próbálkozhatott a természettudományos modell másolásával, hiszen állandóan a források hiányosságának problémájával küzdött. Éppen ezért, ellentétben a parsonsi tudományfelfogással, a kvalitatív megközelítéseket helyezte előtérbe. Mivel ezek tág teret biztosítottak az ideológiai elfogultságok kifejezésére, a revizionisták olyan neopozitivistá jelszavakat tűztek zászlóikra, mint „vissza a tényekhez” vagy „számokat interpretációk helyett” (Fitzpatrick 1987).

Máshol kell tehát keresnünk a szovjetológia és a szociológia viszonyát kibontó fogalmakat. Úgy tűnik, két egymásnak ellentmondó kategória is elfogadható: a *komplementáris és az azonosság* fogalma. Az alábbiakban azt szeretném bizonyítani, hogy ez esetben szimultán módon mindkettő érvényes.

Vajon az egzakt tudományos ethosz megformálása volt-e a legfontosabb tényező a konzervatív szociológia háború utáni sikertörténetében? Nyilvánvalóan nem. Kérdés, miért volt épp ebben az időben szükség a Nagy Elméletre, hiszen az amerikai társadalom és társadalomtudomány egész sokáig jól megvolt nélküle. E kérdés megválaszolásához Sherlock Holmes példáját kell követnünk, aki akkor fogott gyanút, mikor nem ugatott a kutya.

Parsons cselekvéseméleti könyvében nem foglalkozik külön Marx-szal, csupán két oldalon összefoglalja munkásságát. Beszédes semmibevétel ez. Nem számít ritkaságnak az a vélemény, amely szerint ez egy implicit rivalizálás sajátos tünete. Parsons élethosszig tartó erőfeszítése, hogy egy teoretikus felépítményt létrehozzon, úgy értelmezhető, mint „bástya” építése az offenzívában levő marxizmussal szemben. A parsonsi szociológia – mint minden biológiai metaforákkal operáló nézetrendszer – kiválóan megfelelt a társadalom viszonyainak igazolására, az egyenlőtlenséget és hierarchikus különbségeket funkcionális szükségszerűségként fogva fel (Mills 1959). Parsons is érezte az igényt olyan elmélet iránt, amely a nemcsak politikailag, de intellektuálisan is előretörő marxizmussal szemben igazolást nyújthat az amerikai kapitalizmus viszonyaira:

„A kommunizmus az elsődleges szimbólum, amely összekapcsolja az objektív, külső problémákat és veszélyeket a belső feszültséggel és annak struktúrájával. (...) A külső, nemzetközi problémák a világkommunizmus terjedése köré összpontosulnak. A belső feszültséget – úgy érezzük – a kommunisták és szimpatizánsaik megvalósult vagy potenciális hűtlensége kelti” (Parsons 1955: 184).

És ez itt a lényeg. Parsons hangsúlyozza az amerikai társadalom racionalitását, stabilitását és demokratikus értékeit. Ennek (habár a modernitás belső, anomikus hatásainak kivédése is fontos számára), miként az elmélet sikerének is, külső oka van: a „vörös veszély”.

„Elmélete alapvető szükségletet elégített ki, amikor elérte belső érettségét: elutasította a korábbi izolacionizmust, elfogadta a világ vezető hatalmának szerepét, és harcba szállt a világpolitikai arénában a félelmetes ideológiai ellenféllel. A kommunista riválisnál vonzóbb amerikai társadalom bemutatása olyan ideológiára épült, amely idealizálta a stabilitást és a rendet, a társadalmi szabályokat és értékeket” (Shaskolsky 1970).

Ha azt állítjuk, hogy a „vörös veszély” volt a parsonsi elmélet sikerének titka, valójában a Parsons megfogalmazta programot követjük. Ez meglehetősen problematikusnak tűnhet, hiszen a hatvanas években az egységes amerikai értékalapzat szinte magától és olyan látványosan robbant szét, hogy nemcsak feltételezett intaktsága, de a parsonsi elmélet is megrendült. Esetünkben mégis értelmes vállalko-

zás követni az érvelést, ugyanis a strukturalista funkcionalizmus vagy a szovjetológia esetében nem a közvéleményre vagy az imaginárius értékalapzatra gyakorolt hatást kell elemeznünk. Ha az elmélet sikerességét és térnyerését akarjuk megérteni, azt kell megvizsgálnunk, hogyan hatott a különböző források felett rendelkező elite. A parsonsi konzervatív szociológia számára nem a széles körű társadalmi vagy akár intellektuális támogatás, hanem az elittől kapott elfogadás és támogatás biztosította az „aranykor” feltételeit.

Ez az a pont, ahol a szovjetológia és a parsonsi szociológia újra találkozik. E funkcionális harmóniában a szovjetológia a külső ellenségkép megfogalmazásáért volt felelős, míg a konzervatív szociológia az ezzel ütköztethető amerikai társadalom képét festette fel. Megkockáztatható, hogy az R. B. és az R. & A., a külső és a belső hírszerzés háború alatti munkamegosztása reprodukálódik ebben a viszonyban. A szovjetológia és a szociológia tehát egymás *komplementereként* jelenik meg. Most vizsgáljuk meg az *azonosság* területeit.

Mint már említettem, a parsonsi teoretikus építmény, ha jelen volt is a szovjetológián belül, soha nem vált egyeduralmódóvá. Ugyanakkor létezik egy olyan szintje az elemzésnek, ahol a Parsons által képviselt irányzat mind a mai napig jelen van és meghatározó, ez pedig az ismeretelmélet. Úgy vélem, a probléma itt mutatkozik meg legtisztábban. Furcsa módon, ennek az *episztemológiai vasketrecnek* a mibenlétét megint csak Parsons és egy emigráns találkozása tárja fel. Ezúttal azonban Alfred Schütz a történet másik szereplője.³⁹

A természettudományos státusra vágyakozó szociológia és szovjetológia számára bizonyos ismeretelméleti kérdések megfogalmazása tabunak számított. Természetesen kiterjedt viták folytak a természettudományos paradigmához közelítés kulcsfogalmának tekintett mérés mikéntjéről, de e méréseket episztemológiai szempontból – vagyis hogy mit mérünk, mi történik a mérés során, és milyen jelentése van az így kapott eredményeknek – nem illett megkérdőjelezni.⁴⁰

A Schütz és Parsons közötti vita többek között azért vált olyan élessé, mert Schütz ezt a kételymentességet vitatta. A kanti tradícióhoz visszanyúlva különbséget tett naív és kritikai filozófia között: „...az előző a tudás tárgyának megismerésével kezdődik, míg az utóbbi a tudás lehetőségének feltételei felé fordul” (Nathanson in Garthoff 1978:XII). Ez a kritika a pozitívizmus lényegét érinti, amely egyaránt jellemezte a strukturalista funkcionalizmust és a szovjetológiát. A vita Weber különböző olvasata körül zajlott. Parsons értelmezésében a weberi cselekvésemélet megáll a cselekvő szándékainak megvalósításánál. Ezzel szemben Schütz, aki a weberi megértő szociológiát a husserli fenomenológiával ötvözte, úgy vélte, a weberi cselekvéseméletben éppen a cselekvő által tulajdonított értelmezés az, amire a kutató figyelmének irányulnia kell. Míg Parsons az individuum szintjén megállt az objektív, külső leírásnál, addig Schütz számára a cselekvők által elfogadott helyzetértelmezések és értelemtulajdonítások voltak döntőek (ez persze nem jelentett misztikus intuicionizmust).

Parsons ezt a különbséget így fogalmazta meg: „elérkeztünk a szubjektív és objektív jelentés kérdéshez. Azt hiszem, hogy itt sikerült megragadnom a köztünk levő különbségeket. Úgy vélem, Ön egy ontológiai valóságról beszél, amit a konkrét cselekvő »valóban« meg tapasztal. Azt gondolom, jó okom van arra, hogy szkeptikus legyek azzal kapcsolatban, az Ön elemzése vagy bármely más rendelkezésünkre álló elemzés bármi módon is megközelítheti-e egy ilyen valóság leírását” (Garthof 1978: 87–88).

A nézeteltérés lényege valóban ez. Parsons mint metafizikus és megválaszolhatatlan kérdéseket visszautasítja a cselekvők értelmezéseinek megismerését, ami Schütz számára az első, elkerülhetetlen lépést jelenti.

Ebből fakadóan Parsons a hétköznapi cselekvés megértésekor a tudományos racionalitás fogalmával operált. Egybemosva a tudományos és a hétköznapi megismerésre jellemző racionalításokat, Paretót követve azt állította, a hétköznapi cselekvés megértésekor a tudományos racionalitást kell mércéül használni. Fenntartva persze azt, hogy nem minden cselekvés teljességgel racionális. Schütz ezzel szemben hangsúlyozta a tudományos racionalitás és az életvilág jelenségeit vezérlő motívumok közötti különbséget. A tudományos gondolkodásnak meg kell őriznie rendezett, ellentmondásmentes és koherens jellegét, de a társadalmi cselekvést vizsgálva elsőként a motívumokat, a szubjektív jelentéseket kell feltérképezni.

A tudomány és a megismerendő társadalom racionalitásának egybemosása a tudomány megértési keretének abszolutizálását jelenti. Ez a husserli „elsődleges zárójelbe tétel” elutasítása, és annyit jelent, hogy a tudós saját, reflektálatlan megértési sémáit vetíti rá a megismerendő területre. A szovjetológia pontosan megmutatja e pozitívizmus hátulütőit. A totalitarizmus-iskola, amely, mint látjuk, ideológiai-legitimációs szempontból a parsonsi szociológia komplementere volt, ugyanazt az epiztemológiai eszköztárat használta. Egyszerű értékfordítással, a fényből a sötétséget, a fehérből a feketét alkotta meg, egyes intézmények hiányára vagy működési eltéréseire hivatkozva. Ezzel szemben a revizionisták egy része, a modernizációs konvergencia gondolatától vezérelve, már nem a nyugati fejlődés nyomán keletkezett fogalmakat kérte számon, hanem ezeket a fogalmakat egyszerűen ráhúzta a vizsgált társadalmakra, belepréselve a kommunizmust olyan, a nyugati megértés számára problémamentes fogalmakba, mint érdekcsoportok, elitek stb. Ezt a gondolkodási módot és kutatási technikát Almond és Roselle elismerően modellillesztésnek nevezte.

Az elégedetlenség ezzel a tudományfelfogással szemben – a saját konceptuális keret megalkotására vonatkozó igény – alkalmi hangoztatása (Meyer in Fleron 1969) mellett – a történeti dimenzió fontosságának hangsúlyozásaként (Pipes 1992: 73; Malia 1993) jelentkezett.

Talán még ennél is több probléma származott a „megismerés tárgyának” magától értetődő, megkérdőjelezhetetlen elfogadásából. A

gyakorlatban, a kutatások nyomán azonban ez visszalépést jelentett a leíró pozitivizmushoz, a szovjetológia számára pedig – a politikai elfogultság mellett – áttörhetetlen episztemológiai korlátnak bizonyult. A tudomány feladata a kommunizmus mozgásának, felépítésének megfigyelése és leírása volt. Az, hogy ez nem önálló, magában létező dolog, hanem a rendszerben létező cselekvő helyzetértelmezésének összessége, kimaradt a képből. Természetesen nem azt állítom, hogy nem történtek kísérletek az általános közhangulat feltérképezésére, vagy a párthoz, a médiához és egyéb konkrét intézményekhez fűződő attitűdök megismerésére. De ezek az elemzések homályban hagyták a hétköznapi élet során felhalmozódó jelentések sajátos viszonyrendszerét. Hiába kérdeztek rá a menekültprojekteknél arra, hogy „Mennyire volt elégedett munkahelyével higiéniai szempontból?”, vagy „Mennyire érezte a titkosrendőrség jelenlétét nyilvános helyeken?”, ebből semmi nem derült ki a megélt tapasztalatról és a jelentések azon sokszínűségéről, ami a cselekvéseket vezette. A szovjetológusok nem zavartatták magukat holmi episztemológiai problémáktól, de mivel egyes jelenségeket (például nemzetiségi mozgalmak, nacionalizmus) képtelenek voltak megmagyarázni, egyre gyakrabban merült fel az összehasonlító kutatások iránti igény. De sem az összehasonlító, sem a „hosszú távú” történeti kutatások nem adhatnak választ az előbbieken felvetett problémákra. Olyan kutatásra lenne szükség, amely feltérképezi a jelentés és a társadalmi tudás rejtett ösvényeit. Az ilyen kutatások hiánya néha nem túl zavaró, máskor egészen nyilvánvaló; talán a legszembeötlőbb a kommunizmusoz kapcsolható, úgynevezett irracionális jelenségek kapcsán, melyekben éppenséggel nem szűkölködünk. Az 1936-os Komszomol-kongresszus küldötteit, akik a megnyitó ünnepségen kipirult arccal Sztálinnal együtt énekelték – a megszokott Internacionálé helyett – a Viszjolie Ribjátát, a korszak divatos slágerét, a tömeghipnózis áldozatainak vagy igazhívő fanatikusként címkézték, a jelenséget a totalitárius misztika (Inkeles 1953) részének tekintették, de nem értették meg. Ugyanakkor az ilyen racionalitáson túli, vallásos metaforákat alkalmazó megközelítések még mindig jobbak voltak, mint a racionalitás fogalmait alkalmazó leírások. Ez utóbbiak fényében az a kétszázéves ember, aki Budapesten 1957. május elsején felvonult, virslit evett és sörözött, mind megfélemlített vagy számító kollaboráns volt.

Mindezen elemek, bár bizonyos mértékben jelen lehettek, nem nyújtanak kielégítő magyarázatot. A jelenségeket csak az interpretatív szociológia fogalmi készletét alkalmazó, konkrét történeti kutatások segítségével értelmezhetjük. E kutatások szükségességét és a pozitívista megközelítések hiányosságait talán leginkább az a mondat világítja meg, amely egy 1958-as, a magyar menekültekkel foglalkozó kutatások tapasztalatainak kicserélésére szervezett konferencián hangzott el: „...a magyar forradalmárok túlnyomó többsége súlyos neurotikusnak mondható a mi tesztejünk szerint” (Seminar).

A nyugati megközelítések nélkülözték azt az empátiát, amely szükséges lett volna – nem a politikai szimpátiához, hanem egy másik kultúra bonyolult összetettségének megragadásához. Nem én vagyok az egyetlen, akinek a mindennapok világában felépülő kultúra negligálásának ténye feltűnt. Hammer Ferenc a kommunizmussal foglalkozó nyugati kutatások kapcsán az ismert viccet idézi, melyben a német professzor egy bolhát vizsgál. „A professzor azt mondta: ugorj! A bolha ugrott. Ezután kitepte a bolha lábait, majd megint azt mondta: ugorj! Amikor a bolha nem mozdult, lejegyezte: ha kitepjük egy bolha lábait, az megsüketül. A politikatudomány is ezt a hamis szillogizmust követte” (Hammer 1993: 23).

A közelmúlt történelmi változásai elhozták annak reményét, hogy a kommunizmustól még kiszabadult országok kulturái történetileg is vizsgálhatók lesznek mindenki számára, akit érdekel – ha idézhetem itt Clifford Geertz – a társadalmi cselekvések „mély játéka”. A továbbiakban, remélhetőleg, nem lesz politikai ok arra, hogy valaki büszkén emlegesse elfogultságát valamely kutatás kapcsán, esetleg még a lehetőség is abszurdá válik. A szovjetológiai kutatások talán a kormányzatok számára is elvesztik mindenén áttörő szexepiljüket. És végül a laboratóriumokban eddig vizsgálati tárgyként szereplő „bolhák”, mi magunk is megszólalhatunk. Politikai botrányok és feszültségek nélkül, vagy legalábbis sokkal kisebb viharokat kavarva megpróbálhatjuk elmondani, hogy mi miben látjuk annak a kultúrának a sajátosságát, amelyben éltünk és élünk.

Nem állítom, hogy akár a parsonsi szociológia, akár a szovjetológia bármely ága teljességgel elhibázott volt és félrevezető tudást termelt. Ezek a területeken számos olyan munka keletkezett, amely megkerülhetetlen lesz az elkövetkező generációk kutatói számára is. Aligha lenne igazolható az az állítás, hogy értelmetlen a szovjet népszámlálási adatok elemzése vagy gazdasági trendek kiszámítása. Ugyanez áll a kutatókra is. Kevesen vannak olyanok, akik Parsonsról vagy Brzezinskiről az intellektuális Olimposz magasából tekinthetnek le.

Ebben a tanulmányban szerettem volna bemutatni azt a politikai, intézményi és intellektuális környezetet, ami a tudományos megértést alakította, és felhívni a figyelmet arra, hogy vannak olyan területek, amelyeket újra kell gondolnunk. Elismerem, a pozitivistáknak a társadalomtudományon nevelkedett olvasónak jó oka van arra, hogy elégedetlenül csóválja a fejét, mivel még mindig nem határoztam meg a szovjetológia és a szociológia viszonyának jellegét, vagyis nem tisztáztam, hogy oksági vagy korrelációs kapcsolatról van szó. Ami azt illeti, mulasztásomat itt sem tudom pótolni.

Semmiképp nem állítanám, hogy a szociológia mechanikusan meghatározta a szovjetológia fejlődését, vagy uralta volna az e területen folyó kutatásokat. Ugyanakkor igyekeztem bemutatni, hogy jóval többről van itt szó, mint egyszerű együttéléstről, szinkron megjelenésről, vagy – mint a korreláció fogalma sugallja – egy háttérben megbúvó mögöttes okról. A két tudományág közötti kapcsolat leírás-

sához talán olyan fogalmakat kell elővennünk emlékezetünk lomtárából, mint „befolyásolás”, „inspiráció”, „beszivárgás”.

Zygmunt Bauman a kommunizmus összeomlásával és a posztkommunista társadalmak kilátásaival kapcsolatban Winston Churchill elalameini csata utáni szavait idézi: „Ez még nem a vég. Még csak nem is a vég kezdete. Ez mindössze a kezdet vége volt” (Bauman 1992:172).

Úgy gondolom, az itt elmondottak fényében ez bizonyos értelemben igaz a szovjetológiára is. A kommunizmus végével talán megszűnik mint önálló tudományág, és képviselői visszaszivárognak a bebetonozott tudományos lövészárkokba, a politológia, a szociológia és történettudomány intézményeibe. Ami ennél sokkal fontosabb, ennek során mód nyílhat arra, hogy ez a terület szellemileg is megújuljon, és a politikai-társadalmi kötöttségek hálójából megszabadulva eldobja azokat az intellektuális homokszákokat, amelyeket kénytelen volt cipelni. Erre szükség és igény van: a kommunizmus ezerszer megírt történetének megértésében még csak a kezdetnél vagyunk.

JEGYZETEK

¹ Talán nem érdektelen megemlíteni, hogy a tanulmány címe Friedrich von Hayek (1944) *Út a szolgáshoz* és Zbigniew Brzezinski (1989) *A nagy bukás. A huszadik századi kommunizmus születése és bukása*.

Itt szeretném köszönetet mondani Csepeli György, Jan-Willem Duyvendak, Farkas Katalin, Hammer Ferenc, Ido de Haan, Litván György, Kees Schuyt, Szilágyi Ákos és Eric B. Weaver e szöveg korábbi változataihoz fűzött értékes megjegyzéseiért.

A tanulmány a Research Support Scheme anyagi támogatásával született.

² Csábító lenne azt állítani, hogy az *international relations, area studies, political science, sociology complex* azért nem volt képes predikcióra, mert elmulasztotta azt a megközelítést használni, amelynek kifejtése az alábbiakban következik. Más szavakkal: azért, mert ezen tudományágaknak nincs hermeneutikája, és gondosan ügyelnek rá, hogy ne is legyen. Azonban nem állíthatom, hogy ha követjük az általam javasolt utat, akkor feltétlenül jobb előrejelzéseket tudunk tenni, mivel nem hiszek abban, hogy az előrejelzés sikere lenne a tudás igazságtartalmának tesztje. Vagyis, ha volt is, aki „előre látta”, ez nem jelenti azt, hogy az analízise helytálló volt, és fordítva: aki nem látta, az szükségszerűen hibázott. Valójában inkább komikus az az igyekezet, ahogy mostanában a legkülönbözőbb szerzők igyekeznek bizonyítani, hogy az ő műveik egyfajta olvasatában már ott lapult a jóslat, s nem kell különösebben meghatárodunk attól sem, hogy volt, aki telibe találta a történéseket (például Bernard Levin).

³ „Az országban valószínűleg nem több mint harminc szociológus rendelkezik komoly ismeretekkel Oroszországról” (Barron 1957: 77). Ami azt illeti, ez annyit jelent, hogy az itt megfogalmazott kritika még inkább igaz a *political science, international relations, area studies, public administration* stb. szakmákra, amelyeket a szociológusoknál jóval többen képviseltek a szovjetológián belül.

⁴ Ennek számbavétele nem egyszerű feladat, lévén a kommunizmus dögloppen talán vonzóbb, mint mielőtt kilehelte bűnös lelkét, s így az írástudók érdeklődésének középpontjába került: ma bankárok és posztmodern guruk is fontosnak tartják,

hogy elmondják véleményüket a kiszenvedett kommunizmusról. Ezt a felduzzadt diszkurzív folyamatot lehetetlen áttekinteni. Így az alábbiakban a *par excellence* kommunizmus megértésére létrejött tudománnyal, a szovjetológiával foglalkozom; s egy további szűkítés folytán nem a szovjetológia egészével, csak az amerikai csücsüzemmel. Bár ezzel jelentős korlátozásokat tettünk, az amerikai szovjetológia mint tudományos iparág így is túlságosan nagy téma egy rövid írás számára.

⁵ Lásd például Barber 1969: 8–10.

⁶ A szmolenszki terület igazgatási-statisztikai feljegyzései, amelyek hadiszákmányként kerültek a németeken keresztül az amerikaiakhoz. Lásd Merla Fainsod 1958; J. Getty 1985.

⁷ Francis Fukuyama; 1993. A Fukuyama által idézett szöveg forrása: Hough 1977: 8.

⁸ Meg kell jegyeznünk, hogy a kontinentális vagy a brit percepció ennél semmivel sem volt pontosabb. A *Morning Star* például 1920 nyarán cikksorozatot közölt, „hogy feltárja az igazságot az oroszországi forradalomról és az általános nyugtalanlásról a világban – ez pedig »Cion bölcseinek jegyzőkönyve« volt. (...) A *Times*... történeteket közölt a pétervári közkonyhákon fentalált borscsban úszkáló emberi ujjakról, valamint Júdás-szobrokról, amelyeket a szovjet házakban állítottak fel, legnagyobb hősük tiszteletére” (Laqueur 1967: 9).

⁹ A fentiekkel összhangban a forradalom utáni Oroszország kutatásának központja Németország lett, ahol számos intézetet alapítottak erre a célra. Am 1933-tól a németországi Kelet-Európa-kutatás a fajelmélet kiszolgálójává és igazolójává vált.

¹⁰ A vegetárius Bernard Shaw látogatása során, mely épp az 1930–1931-es éhínség idejére esett, külön intézkedésekkel biztosították a friss zöldség szállítását a körút egyes állomásaira. „A gondosan szervezett és ellenőrzött programok során még a spontaneitást is megtervezték, a tolmácsokat pedig úgy instruálták, hogy ne csak az információkat cenzúrázzák, hanem a tömeggyűlések alkalmával a baráti utazók mondanivalóját a marxizmus-leninizmus terminológiájába öltöztetve közölgék a hallgatósággal” (Margulies 1968: 142).

¹¹ A szovjet ikon megfestésére irányuló Gesamtwerknek speciális elemét jelentette a direkt kifelé irányuló manipuláció. Ennek mértékéről nincsenek pontos adataink. Csak példaképpen hivatkoznék Bertha Malmick *Everyday Life in Russia* (Mindennapi élet Oroszországban) című könyvére, amely 1938-ban jelent meg Londonban. Aligha valószínű, hogy a szerző a megtévesztett nyugatiak csoportjába tartozna, hiszen – amint írja – „első alkalommal 1929-ben látogattam a Szovjetunióba, a cambridge-i Newham College ösztöndíjasaként orosz nyelvet és irodalmat tanultam... Másodszor 1931-ben voltam, harmadszor 1935-ben. Összesen négy évet töltöttem a Szovjetunióban... Mind a három alkalommal ugyanabban a közönséges munkáslakásban laktam Moszkvában, és így kitűnő alkalmam nyílt megfigyelni az azokban az években lezajlott hatalmas változásokat” (5. old.). Nem túlságosan nehéz visszaadni a nyilvános és magáninformációkat (újságok, rendeletek, hirdetések, illetve naplók, levelek, beszélgetések stb.) is felhasználó könyv hangemét. Álljon itt mindössze egy idézet, amely az abortusz betiltását elrendelő rendelet személyes visszhangját hivatott reprezentálni a könyvben: „Tatjana Koval a Lubcsenko termelészövetkezetből (kijevi járás) a következőket mondja: Nem találok szavakat a párt, a kormány és drága Sztálin elvtárs iránt érzett hálám kifejezésére, a nőkről való gondoskodásukért cserébe. Hét gyermekem van... Soha nem volt abortuszon és nem is lesz...” (14. old.).

¹² Jóllehet az amerikai hadsereg már használt pszichológiai tesztekkel az első világháború alatt is (Stouffer 1949).

¹³ Egyoldalú, leegyszerűsítő lenne az elemzés, ha kizárólag az értelmiségi státusz rekonfigurációjáról beszélünk. Nem feledkezhetünk meg – miként az előbbiekben, a két háború közötti időszakot tárgyalva sem – a másik oldalról, a hitlerizmusól, illetve a háború előidézte szellemi-kulturális kontextusról. Nevezetesen arról, hogy az antifasizmus mind morálisan, mind politikailag nem pusztán elfogadhatóvá, de kívánatosá tette a hírszerzői, elemzői munkát az értelmiségi számára. Itt ugyanis

saját tudását hasznosítva, korábbi hivatásához közel álló módon tudott harcolni a fasizmus ellen, követve a korszak megkérdőjelezhetetlen morális imperatívuszát. A társadalomtudósok antifasiszta harcának jogosságát és szükségességét nem érvénytelenítik azok a hatalmi, tudománypolitikai és anyagi előnyök, amelyekre a háború során és a későbbiekben szert tettek azok, akik jelentősebb szerepet vittek a tudományos-technikai üzem háborús működésében.

- ¹⁴ A marketing módszerek első átütő sikerű alkalmazása a politika területén az 1936-os választási kampány idejére esett, amikor is George Gallup, Elmo Röpert és Archibald Crossley helytállóan jóslták meg Roosevelttel győzelmét. Valójában ez az előrejelzés sem volt tökéletesen pontos. Gallupék 45 százalékot és 477 elektori szavazatot jósltak, ezzel szemben Roosevelttel 61 százalékot és 523 szavazatot kapott. Gallup előrejelzése azért keltett nagy feltűnést, és jelentett később tőkésíthető presztízszt, mert az addig legtekintélyesebbnek számító *Literary Digest* jóslatát támogatta, amely Landon 56 százalékos győzelmével számolt (Converse 1987: 7).
- ¹⁵ War Department Press Release 1941. május 24. Stouffer et al. 1949 *American Soldier*.
- ¹⁶ Uo. 5. old.
- ¹⁷ Frederick Osborn: Foreword. In: Uo. VIII. old.
- ¹⁸ Uo. 5. old.
- ¹⁹ „Bár tervezés és tudomány gyakran úgy összeolvad, hogy jóformán nem lehet különbséget tenni közöttük, mégis úgy vélem, hasznos megkülönböztetni a műveletek eme két osztályát. A tudomány olyan fogalmi modellek felállítására törekszik, amelyek legalábbis korlátozott általánossággal rendelkeznek, s így lehetővé teszik az előrejelzést az egyes konkrét esetekben. A tervezés a tudomány kínálta különböző fogalmi modellek közül kiválasztja a legmegfelelőbbeket a helyzet megértésére vagy egy probléma megoldására...” (Stouffer et al. 1949: 6).
- ²⁰ A távoli, idegen, ellenséges kultúrákkal foglalkozó intézmények között meg kell említenünk az antropológusokat és pszichológusokat foglalkoztató Foreign Morale Analysis Division of the Office of War Informationt (kb. a Háborús Információs Hivatal Külföldi Hangulatanalízis Osztálya), melyet két gyermekkori jóbarát, a pszichológus Alexander Leighton és az antropológus Clyde Kluckhohn vezetett. Itt a pszichológiai hadviselés eredményességének növelését célzó elemzések folytak. Talán a legismertebb az e szervezet keretében működő tudósok munkái közül Ruth Benedict *The Chrysanthemum and the Sword* (A krizantém és a kard. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1946) című, Japánról foglalkozó könyve. Ez jelentette az antropológiában a *culture at distance*, az idegen kultúrákat – kényszerűségből – távolról tanulmányozó paradigma kezdetét. Az antropológia főként ezen a területen működött együtt a szovjetológiával (Mead et al. 1951).
- ²¹ Az NKVD-hez fűződő munkakapcsolatról részletesen lásd Smith: 1983. 7. fejezet
- ²² Helyettesei John C. Cutis és a gazdaságtörténész Abram Bergson, aki később a Harvard Russian Center egyik vezetője lett.
- ²³ Itt mint Interim Research Intelligence Service (Ideiglenes Hírszerző Kutatási Szolgálat) három hónapig működött, majd átalakult Office of Research Intelligence-é (Hírszerző Kutatási Hivatal). Ez utóbbi 1948-ig létezett.
- ²⁴ Parsons, aki „különleges viszonyt” épített ki Hendersonnal, adjunktusi kinevezését Sorokin ellenében és megkerülésével érte el. Másfelől az is igaz, hogy ha Sorokinon múlt volna, Parsons még a *The Structure of the Social Action* (A társadalmi cselekvés struktúrája) megjelenése után is megmaradt volna tanárségének. (Lásd erről Parsons 1970; Sorokin 1963.)
- ²⁵ National Research Council Committee on Measurement of Opinion, Attitudes and Consumer Wants (kb. Nemzeti Kutatási Tanács Bizottsága a Vélemény, Attitűd és Fogyasztói Igények Felméréséről).
- ²⁶ Csak egyetlen adat: a Ford Alapítvány egymaga 278 millió dollárral támogatta a nemzetközi tanulmányok területét 1950-1973 között (Pye 1975:11).

- ²⁷ Mivel ezzel a szállal a továbbiakban nem foglalkozom, itt csak annyit jegyzek meg, hogy e harc elég sikeres volt. Miként önéletrajzában Parsons kiemeli: „1967-ben az Amerikai Tudományos Akadémia elnökévé választottak, s ezzel társadalomtudós először került ebbe a pozícióba” (Parsons 1970: 865).
- ²⁸ Míg 1943-ban a tanszéken hárman tanítottak, 1945-ben kétfővel többen. A „mérvadó szociológusok” listáján 1950-ben nyolc, 1955-ben tizenegy nevet találhatunk a Harvard rovatban (Mullins 1973: 57).
- ²⁹ Az *American Soldier* kiadását a Carnegie Foundation céltámogatásával a Social Science Research Council egy speciális bizottsága végezte, melynek minden tagja az R. B. tagja volt.
- ³⁰ Csak néhány név a tanári korból: Barrington Moore, Merle Fainshod, Adam B. Ulam, a meghívottak: Alexander Dallin, Martin E. Malia, Herbert Marcuse, a diákok, akik később a tanszékre kerültek, Raymond A. Bauer, Zbigniew Brzezinski, Robert V. Daniel, Richard Pipes.
- ³¹ *Ten Years Report and Current Projects*. 98–102. old.
- ³² Ezt mutatja, hogy az 1958-ig végzett harminchét ösztöndíjas közül huszonkilencen kaptak oktatói állást, négyen választották a kormányzati munkát, a maradék négy pedig kutatói pozícióba került.
- ³³ *Ten Years Report and Current Projects*. 12–85. old.
- ³⁴ Hiszen ha a konszenzuális értékrend felbomlásával magyarázzuk a társadalmi riziseket, még nem tudjuk meg, mitől bomlott meg az értékek rendje.
- ³⁵ Lásd Mills 1959; Dahrandorf 1958; Gouldner 1971; Bottomore 1975.
- ³⁶ Ralph Dahrandorf már 1958-ban kiemelte a Parsons által elképzelt értékconszenzus utópikus voltát. C. W. Mills kegyetlen fordítását adta a parsonsi elméletnek, amely – ebben az olvasatban, ha lehántjuk róla a tudományoskodó nyelvezetet – gyakorlati felhasználásra alkalmatlan közhelyek gyűjteményének látszik. Bottomore, kiszélesítve a milsi kritikát, idézett művében részletesen elemzi és bírálja a parsonsi elméletnek a fennálló rend igazolására törekvő jellegét. Az utóbbi időben, a társadalomtudományok ingájának mozgását követve, éppen megjelennek a „lázadók ellen lázadók”, akik a parsonsi életmű pozitív újraértékelésének igényét fogalmazzák meg (Alexander 1990).
- ³⁷ Az összehasonlításnak külön előnye lenne, hogy míg az ötvenes évek domináns szociológiai paradigmáit érő támadások nagy része (Mills 1959; Gouldner 1971) balról érkezett, ez a „vád” nem érheti Sorokint.
- ³⁸ Habár éppenséggel lehetne találni erre példákat, mint maga a Harvard Refugee Project. Ennek németországi előkészítő szakaszában Parsons személyesen is részt vett (Inkeles-Bauer 1959: 9). Inkeles Ales-Raymond A. Bauer 1959. *The Soviet Citizen: Daily Life in Totalitarian Society*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press. A projekt alapján született klasszikus mű – Raymond A. Bauer-Alex Inkeles-Clyde Kluckhohn – *How the Soviet System Works* – címében, fogalmiban és elméleti sémájában egyaránt erősen kötődik a parsonsi rendszerhez.
- ³⁹ Schütz és Parsons levelezésének alapjául Schütz recenziója szolgált, amelyet a Hayek által szerkesztett londoni *Economica* című újság számára írt. A kritika tárgya Parsons frissen megjelent könyve, a *The Structure of Social Action* volt. A több mint negyven oldalas kéziratot Schütz előbb Parsonsnak küldte el, majd a heves reakció után közlésétől elállt. A levélváltás 1940 októberétől 1941 áprilisáig tartott (Grathoff 1978). *The Theory of Social Action. The Correspondence of Alfred Schutz and Talcott Parsons*. Richard Grathoff (ed.) 1978. Bloomington: University Press Indiana
- ⁴⁰ „A módszertani viták elkerülésének általános gyakorlata szakmai értékévé vált az összekapcsolódó és fokozatosan intézményesülő tanszékek között, különös tekintettel az elit tanszékekre. A módszertani vagy filozófiai polémia marginalizálódott Sorokin munkái a kivételek, melyek erősítik a szabályt” (Turner-Turner 1990:110.).

HIVATKOZÁSOK

- Alexander, Jeffrey C. 1990. *Sociological Theory*. London: Hutchinson
- Anderson, Benedict 1981. *Imagined Communities*. London: Verso
- Barber, B. R. 1969. Conceptual of Totalitarianism. In: C. J. Friedrich–M. Curtis–B. R. Barber: *Totalitarianism in Perspective. Three Views*. New York: Praeger
- Barron, Arthur S. 1957. Social Relation. In: Harold H. Fisher (ed.) *American Research on Russia*. Bloomington: Indiana University Press
- Bauer, Raymond A.–Alex Inkeles–Clyde Kluckhohn 1956. *How the Soviet System Works*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press
- Bauman, Zigmunt 1992. Communism. A Post Mortem. In: *Intimations of Postmodernity*. London: Routledge.
- 1992. Living without Alternative. In: *Intimations of Postmodernity*. London: Routledge
- Berger, Peter L. 1993. Szociológia: Kívül tágasabb? (Ford. Farkas Katalin) *BUKSZ*, ősz.
- Böröcz József 1992. Travel–Capitalism. The Structure of Europe and the Advent of the Tourist. *Comparative Studies in Society and History*, 34 (október)
- Bottomore, Thomas 1975. *Sociology a Social Criticism*. London: George Allen & Unwin
- Brzezinski, Zbigniew 1989. *The Grand Failure. The Birth and Death of Communism in the Twentieth Century*. New York: Scribner
- Buxton, William 1985. *Talcott Parsons and the Capitalist Nation State*. Toronto: University of Toronto Press
- Caute, David 1978. *The Great Fear*. New York: Simon and Schuster
- Cohen, Stephen F. 1985. *Rethinking the Soviet Experience*. New York–Oxford: Oxford University Press
- Conquest, Robert 1993. Academe and Soviet Myth. *The National Interest*, 31 (tavasz)
- Converse, Jean M. 1987. *Survey Research in the United States*. Berkeley: University of California Press
- Coser, Lewis A. 1979. *A Dialogue of Deaf*. *Contemporary Sociology*, 8.
- Dahrendorf, Ralph 1958. Out of Utopia. Towards a Reorientation of Sociological Analyses. *American Journal of Sociology*, 64 (szeptember)
- Diamond, Sigmund 1982. The Arrangement. The FBI and Harvard University in the McCarthy Period. In: Athan G. Theoharis: *Beyond the Hiss Case*. Philadelphia: Temple University Press
- Fainsod, Merla 1958. *Smolensk under Soviet Rule*. Cambridge, Mass: Harvard University Press
- Filane, Peter 1967. *Americans and the Soviet Experiment, 1917–1933*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press
- Fitzpatrick, Sheila 1986. Revisionism Revisited. *The Russian Review*, 45.
- Fleron, Frederick J. 1969. *Communist Studies and the Social Sciences*. Chicago: Rand McNally
- Fleron, Frederick J.–Erik P. Hoffmann (eds.) 1993. *Post-Communist Studies and Political Science*. Westvien Press
- Fleron Frederick J.–Erik P. Hoffmann 1993. *Post-Communist Studies and Political Science*. In: Fleron–Hoffmann (eds.) 1993.
- Foucault, Michel 1980. *Power/Knowledge*. (Ed. Colin Gordon) New York: Pantheon Books
- Fukuyama, Francis 1993. The Modernizing Imperative. *The National Interest*, 31 (tavasz)

- Getty, Arch J. 1958. *Origins of the Great Purges. The Soviet Community Party Reconsidered, 1933-1938*. Cambridge: Cambridge University Press
- 1987. State, Society and Supersition. *The Russian Review*, 46.
- Giddens, Anthony 1987. *The Nation State and Violence in Motyl*. Berkeley, C. A.: University of California
- Gouldner, Alvin 1971. *The Coming Crisis of Western Sociology*. London: Heinemann
- Garthoff, Richard (ed.) 1978. *The Theory of Social Action. The Correspondence of Alfred Schütz and Talcott Parsons*. Bloomington, Indiana: University Press
- Hamblin, Robert-John Kunkel (eds.) 1977. *Behavioral Theory in Sociology*. New Brunswick: Transaction Books
- Hammer Ferenc 1993. *The Politics of Life Chances*. Kézirat.
- Hayek, Friedrich von 1944. *Road to Serfdom*. London: Routledge
- Hazard, Jonh N. 1984. *Recollections of a Pioneering Sovietologist*. New York: Oceana
- Homans, George 1986. *Coming to My Senses*. New Brunswick: Transaction Books
- Hough, Jerry F. 1977. *The Soviet Union and Social Science Theory*. Cambridge: Harvard University Press
- 1987. The "Dark Forces", the Totalitarian Model, and Soviet History. *The Russian Review*, 46 (október)
- Inkeles, Alex 1953. Totalitarian Mystique. In: Carl J. Friedrich (ed.) *Totalitarianism*. New York: The Universal Library
- 1968. *Social Change in Soviet Russia*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press
- Inkeles, Alex-Raymond A. Bauer 1959. *The Soviet Citizen. Daily Life in Totalitarian Society*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press
- Laqueur, Walter 1967. *The Fate of the Revolution*. London: Weidenfeld and Nicolson
- Lipset, Seymour Martin 1972. *Rebellion in the University*. London: Routledge & Kegan Paul
- Malia, Martin 1993. A Fatal Logic. *The National Interest*, 31 (tavasz)
- Margulies, Sylvia 1968. *The Pilgrimage to Russia*. Madison: The University of Wisconsin Press
- May, Ernest 1984. The Cold War. In: Joseph Nye (ed.) *The Making of America's Soviet Policy*. New Haven: Yale University Press
- Mead, Margaret 1951. *Soviet Attitude to Authority*. New York
- Meyer, Alfred G. 1993. *Politics and Methodology in Soviet Studies*. In: Fleron-Hoffmann (eds.) 1993.
- Mills, C. Wright 1959. *The Sociological Imagination*. Harmondsworth: Penguin Books
- Mosely, Philip E. 1957. The Growth of Russian Studies. In: Harold H. Fisher (ed.) 1957.
- Mullins, Nicholas 1973. *Theories and Theory Groups in Contemporary American Sociology*. New York: Harper and Row
- Parsons, Talcott 1963. Social Strains in America - 1955. In: Daniel Bell (ed.) *The Radical Right*. New York: Doubleday
- 1970. On Building Social System Theory. A Personal History. *Daedalus*, (99) 4, 826-882.
- Parsons, Talcott-Evon Z. Vogt 1960. A Biographical Introduction. In: Clyde Kluckhohn: *Nawaho Witchcraft*. Boston: Beacon Press
- Pipes, Richard 1993. 1917 and the Revisionists. *The National Interest*, 31 (tavasz) 68-79.
- Przeworski; Adam 1991.: *Democracy and the Market*. New York: Cambridge University Press

- Pye, Lucian W. (ed.) 1975. *Political Science and Area Studies. Rivals or Partners*. Bloomington: Indiana University Press
- Seidman, Steven 1991.: *The End of Sociological Theory. The Postmodern Hope. Sociological Theory*, 6sz
- Seminar on Research on the Hungarian Revolution*. Forest Hills Inn, Forest Hills, New York. Kiadatlan kézirat. Columbia University, Manuscript Library.
- Shaskolsky, Leon 1970. The Development of Sociological Theory in America. A Sociology of Knowledge Interpretation. In: Larry Reynolds – David McKay (eds.) *The Sociology of Sociology*. New York
- Smith, Bradley F. 1993. *The Shadow Warriors*. New York: Basic Books
- Sorokin, Pitirim A. 1944. *Russia and the United States*. New York: E. P. Dutton – 1963. *A Long Journey*. New Haven, Conn.: College and University Press
- Stouffer, Samuel A. 1949. How These Volumes Came To Be Produced. In: Samuel A. Stouffer et al. (eds.) *American Soldier I–IV*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press
- Tiryakian, Edward A. (ed). 1963. *Sociological Theory; Values and Sociocultural Change*. London: The Free Press of Glencoe 33–70.
- Turner, Stephen P.–Jonathan Turner 1990. *The Impossible Science*. Newbury Park: Sage
- Z (Martin Malia) 1990. To the Stalin Mausoleum. *Daedalus*, 119 (tél)